

בעזה ש"ת

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמועון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס'צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר

תולדות הלוח העברי

עוד משחר ההיסטוריה קבעו בני האדם לוחות שנה שונים ע"פ גרמי השמים. החל מימי השומרים, המצרים ושאר התרבויות הקדומות במזרח, נוצרו לוחות שנה שונים, שעל בסיסם נוצרו לוחות השנה המוכרים לנו כיום. לוחות השנה מבוססים ע"פ רוב על ספירה של "ימות החמה", דהיינו סיבוב מלא של השמש לפי מעגל השנה (המכונה "שנה טרופית"), לוח שמותאם לעונות השנה, אך חלוקה שרירותית למספר חודשים מסויים (כמו לוח השנה הגריגוריאני)¹, או על "מולד הירח" שמתרחש פעם בקצת יותר מעשרים ותשעה ימים וחצי, ואינו מותאם לעונות השנה (כמו לוח השנה המוסלמי)².

ייחודיותו של לוח השנה העברי הוא בכך שהוא מנסה לסנכרן את מספר חודשי השנה שנקבעים ע"פ מולד הירח, לעונות השנה שנקבעים ע"פ השמש ומותאמים לעונות השנה. וכך כתב הרמב"ם (הל' קידוש"ח פ"א ה"א וה"ב): "חדשי השנה הם חדשי הלבנה, שנאמר "עולת חדש בחדשו", ונאמר "החדש הזה לכם ראש חדשים", כך אמרו חכמים, הראה לו הקב"ה למשה במראה הנבואה דמות לבנה ואמר לו "כזה ראה וקדש". והשנים שאנו מחשבין הם שני החמה, שנאמר "שמור את חדש האביב". וכמה יתרה שנת החמה על שנת הלבנה, קרוב מ"א יום, לפיכך כשיתקבץ מן התוספת הזאת כמו ל' יום או פחות מעט או יתר מעט, מוסיפין חדש אחד ועושין אותה השנה י"ג חדש, והיא הנקראת שנה מעוברת".

1 קיים גם בלוחות שנה עבריים עתיקים שנמצאו במגילות קומראן. כנראה לוח של אחת הכתות ששכנו במדבר יהודה.

2 ניתן לראות בשמות החודשים העבריים כיום, שמקורם מאכדית (כשדים), ששמותם של רבים מן החודשים תואמים בתרגומם למזג האויר והעונה שמאפיינים את אותו חודש. לוח השנה האכדי הוא המקבילה הקדומה של לוח השנה העברי (12 חודשים ירחיים עם תוספת של שנה מעוברת פעם בכמה שנים שנועדו לסנכרן את חודשי החמה עם חודשי הלבנה, ובכך החודשים פחות או יותר מקבילים לעונות השנה). ניתן לראות זאת גם ב"לוח גזר" (ראה ערכו בויקיפדיה) ובלוח השנה השומרוני (יש בו 11 שנים מעוברות מתוך מחזור של 32 שנה) ובעוד מקורות עתיקים.

הסמכות ההלכתית העליונה, בית הדין הגדול בירושלים, היו קובעים בכל שנה לפני בוא האביב האם יש להוסיף חודש נוסף לשנים עשר חודשי השנה, וזאת ע"פ בדיקות שונות האם אכן זמן האביב קרב ובא, ובכך היו שומרים על חגי השנה בזמן קבוע ביחס לעונות השנה (שנת החמה), למרות שלוח השנה מבוסס על מולד הירח³.

לאחר פיזורו של עם ישראל בקצוות תבל כתוצאה מחורבן הבית השני⁴ ומהגזרות שתכפו אחרי כן, החליטו חכמי ארץ ישראל שיש לקבוע לוח שנה אחיד וקבוע שעל פיו יתנהלו בכל תפוצות ישראל, מבלי להזדקק בכל שנה מחדש להכרעתם של בית הדין הגדול לגבי החודש הנוסף. ע"פ חשבון זה הנקרא "ארבע דחיות" או "סוד העיבור", לוח השנה העברי נהג עד ימינו אנו. בסיסו של חשבון זה הוא קביעת היום של ראש השנה (א' תשרי) בשנה זו ובשנה שלאחריה, ועל פי ידיעה זו ניתן לקבוע את שאר הנתונים החסרים בלוח השנה. בנוסף, לוח השנה מחולק ל"מחזורים" של 19 שנה כל אחד, ומתוכם 7 שנים "מעוברות", דהיינו שנוסף בהם חודש בנוסף ל-12 חודשי השנה. שנה שנוסף בה חודש (שנה בת 13 חודשים) נקראת "מעוברת" (במקורות קדומים יותר נקראת: "כבושה"), ואילו שנה ללא חודש נוסף (שנה בת 12 חודשים) נקראת "פשוטה".

חוקי הלוח העברי

לצורך הבנת הנושא יש להקדים הקדמה קצרה. כאמור, קביעת חודשי השנה מבוססים על מולד הירח. ע"פ הלוח העברי, כל יום מחולק ל-24 שעות שוות שמתחילות בתחילת הלילה (חצות היום הוא שעה י"ח), וכל שעה מחולקת ל-1,080 חלקים (18 חלקים בכל דקה שלנו). הפער בין מולד למולד שאחריו הוא 29 ימים, 12 שעות ו-793 חלקים משעה בדיוק⁵. לכן, חודשי השנה הם בני 29-30 ימים לסירוגין, ובאמצעות דילוג זה משווים את 12 השעות שנוספות ל-29 ימים בכל חודש. 793 החלקים החסרים נוספים לימי השנה באמצעות שני החודשים חשון וכסלו, שלעיתים שניהם "חסרים" (29 ימים), לעיתים שניהם "שלמים" או "מלאים" (30 ימים), ולעיתים חשון חסר וכסלו מלא כשאר חודשי השנה (מלא-חסר לסירוגין)⁶.

3 ראה סנהדרין יא ע"ב.

4 מקובל בקרב ההיסטוריונים שבית המקדש השני נחרב בשנת 70 לספירה, מקביל לשנת ג'תת"ל ליצירה. אך לפי הספירה היהודית המקובלת כיום הבית נחרב שנה קודם לכן, בשנת ג'תתכ"ט. ראה בספר אסף המזכיר (מע' ח', ערך חרבן בית שני, עמ' קסג). לפי רוב הדעות עריכת הלוח נעשתה בשנת תר"ע לשטרות, מקביל לשנת ד'ק"כ ליצירה (360 לספירה), כמאתיים שנה לאחר החורבן.

5 נתון זה היה נכון בזמן חיבור הלוח, אך כיום זמן זה השתנה לקצת יותר. בכל מקרה זו סטייה שבינתיים לא מזיזה משמעותית את ההקבלה של הלוח ביחס לעונות השנה, שינוי שכזה יקרה רק בעוד כמה מאות שנים במידה והלוח ישאר כפי שהוא היום.

6 תפקיד נוסף לשינוי בשני חודשים אלו, הוא לקבוע את ההפרש בין ימי ראש השנה שלא יהיה יותר או פחות ממספר הימים הקבוע בשנים מעוברות או פשוטות.

קביעת ראש השנה מתבצעת ע"פ כללי "ארבע הדחיות". ע"פ כללים אלו, ראש השנה, א' תשרי, תמיד יחול ביום המולד, אלא אם כן יום זה יהיה תחת אחת מארבע הדחיות (האפשרויות) הבאות, שבמקרה כזה ראש השנה ידחה ליום שאחריו.⁷

א. לא אד"ו ראש - אם המולד חל באחד מימי אד"ו (ימים ראשון, רביעי ושישי בשבוע), ראש השנה נדחה ליום שאחריו. ב. מולד זקן - מולד שהיה אחר חצות היום (אחר שעה י"ח), ר"ה יחול ביום שאחריו (אם היום שאחריו הוא אחד מימי אד"ו, ראש השנה ידחה ביומיים. כך גם בשאר הדחיות). ג. גטר"ד - אם המולד היה בשנה פשוטה ביום ג' אחר ט' שעות ור"ד חלקים (עד סוף היום), ר"ה נדחה. ד. בט"ו תקפ"ט - אם המולד היה במוצאי מעוברת או בשנה שסמוכה לשנה מעוברת ביום שני אחרי ט"ו שעות ותקפ"ט חלקים (עד סוף היום), ר"ה נדחה.

וכך כתב הרמב"ם (הל' קידוש"ח פ"ה ה"ב וה"ג): "ודבר זה הלכה למשה מסיני הוא... ובזמן שאין שם סנהדרין קובעין על חשבון זה שאנו מחשבין בו היום... ומאימתי התחילו כל ישראל לחשב בחשבון זה, מסוף חכמי תלמוד בעת שחרבה א"י ולא נשאר שם בית דין קבוע, אבל בימי חכמי משנה וכן בימי חכמי תלמוד עד ימי אבאי ורבא, על קביעת א"י היו סומכין". וזמן זה שחרבה א"י ולא נשאר ב"ד קבוע היה בשנת תר"ע לשטרות⁸, בימי ר' הלל ב"ר יהודה הנשיא⁹, והוא קידש את החודשים ועיבר את השנים לפי החשבון המסור בידינו היום, ותיקן את לוח השנה וכללי הדחיות ופרטיהם, וכמ"ש רב האי גאון בתשובה (אוצה"ג ר"ה עמ' 17), והעתיקו את דבריו הרז"ה (ר"ה ה: מדפי הרי"ף), הרמב"ן בס' הזכות (גיטין יח. מדפי הרי"ף)¹⁰, ספר העיבור לר"א בן יחיא (מאמר ג שער ז), יסוד עולם לר"י הישראלי תלמיד הרא"ש (מאמר ד פרק ט) ועוד.

מחלוקתם של רס"ג ורב אהרון בר מאיר

ע"פ לוח זה היה העולם היהודי נוהג בכל התפוצות ללא עוררין, עד לשלהי תקופת הגאונים. לפני כאלף ומאה שנה, נפל דבר בישראל. פילוג חריף התגלע בין חכמי ארץ ישראל לחכמי בבל, על הדחייה השנייה, "מולד זקן". לדעתם של חכמי בבל, ובראשם רב

7 על טעמם של דחיות אלו ראה ב"סלת נקיה" פרק ז, ובאריכות בקונטרס פרפראות לחכמה שבסוף הספר סימן א.

8 מניין השנים שהיה נוהג במשך אלפי שנים בעם ישראל. מניין זה מתחיל מכיבושה של א"י בידי אלכסנדר מוקדון, שהוא זמן הפסקת הנבואה מעם ישראל (שנת ג'ת"ן ליצירה, 312 לפנה"ס, ארבעים שנה לאחר בניין בית המקדש השני). מכונה גם "מניין יוונים", "לסת ימת חזון" ו"לממשלת חכמים" (מוזכר בס' האגרון לרס"ג ועוד). להשערתי מנו למניין שטרות דוקא כדי להדגיש את קבלת החכמים שממשלתם החלה עם אנשי כנה"ג, וזאת כדי להוציא מליבן של צדוקים ואחריהם הקראים.

9 הזמן המדויק לא מוסכם, אך מוסכם שהדבר קרה בתקופה הזו בערך, וכפי שיתבאר להלן.

10 הרמב"ן גם הוא מקשר את קביעת לוח השנה בהעדרם של דינים סמוכים שיוכלו לקבוע את השנים והחודשים, כמשמעות דברי הרמב"ם.

סעדיה גאון ראש ישיבת סורא (ישיבה שכבר שכנה אז בבירת הח'ליפות העבאסית, בגדאד)¹¹, ראש השנה נדחה ליום שאחריו אם המולד יחול אחר חצות היום (י"ח שעות). לעומת זאת, רב אהרון בר מאיר (להלן: ראב"מ) ראש ישיבת ארץ הצבי¹² טען, שיש הוספה של תרמ"ב חלקים (קצת יותר מחצי שעה) לדחייה זו, וראש השנה ידחה ליום שאחריו רק אם המולד יהיה אחרי י"ח שעות ותרמ"ב חלקים. באותה שנה, שנת ד'תרפ"ב ללוח העברי (922 לספירה), חל המולד של חודש תשרי ביום שלישי בשבוע, בין חצות היום לתרמ"ב החלקים הנוספים של ראב"מ, שכתוצאה מכך לדעתם של חכמי בבל ראש השנה נקבע ליום שאחריו המולד כיון שהמולד היה לאחר חצות היום, ומחמת דחיית "לא אד"ו ראש", הרי שראש השנה לא יכול לחול ביום רביעי, וכתוצאה מכך ראש השנה נדחה ביום נוסף, ונקבע לדעתם של חכמי בבל ליום חמישי. ואילו לדעתו של ראב"מ ראש השנה נקבע ביום המולד בעצמו, יום שלישי, ולא נדחה, דבר שגרם לפער של יומיים בין בבל לא"י בכל החגים שבאותה שנה.

תקופה קצרה קודם לכן, כשנודעה כוונתו של ראב"מ לקבוע את השנה הזו כפי המסורת שבידו ולא לפי המסורת של חכמי בבל, ניסה רס"ג להניא את ראב"מ ממחשבתו, דבר שלא עזר במאומה ואף גרם לראב"מ להתבצר בעמדתו. עם תחילת השנה, כאשר נודעה הכרזתו של ראב"מ, נשלחה אגרת מרס"ג אל ראב"מ שבה ניסה להניאו שנית ממעשיו. ראב"מ השיב מלחמה שערה, וטען שאין רשות לבני בבל להחליט בנושא זה של עיבור השנה, והדבר נתון לסמכותם הבלעדית של חכמי א"י ע"פ מסורת שהועברה אצלם איש מפי איש, וחכמי בבל כפופים לחכמי א"י בדבר זה, וכפי שנאמר בתלמוד בבלי (סנהדרין יא): "אין מעברין את השנים אלא ביהודה". הדבר גרר תגובה

11 רב סעדיה גאון נולד בדילץ שבמחוז פיוס (פיתום המקראית) שבמצרים (ולכן נקרא במקורות רבים "אל-פיומי" "הפיומי", ולגנאי "הדלאצי", לדעתי משום שהמילה מזכירה את התואר "לץ", או כדי להזכיר את מקום מושבו בכנען, כדי לקשר את זהותו לבני חם שהם עבדים ולא מיוחסים, אולי גם איזור זה נודע כמקום של משפחות לא מיוחסות), משם נדד לארץ ישראל (טבריה), לעיר חלב שבסוריה, וככל הנראה יצא משם לבגדד. בתחילת הפולמוס רס"ג עוד לא נתמנה לגאון, ואת האגרת הראשונה שלח בשנת ד'תרפ"א בהיותו בעיר חלב, שבה ייצג את דעתו ודעת חכמי בבל, ורק בחודש אייר שנת ד'תרפ"ח הועלה לגאונות ישיבת סורא בבבל, ומשם המשיך ללחום את מלחמותיו. עמיתו, רב צמח גאון ראש ישיבת פומבדיתא, הצטרף למחנה של רס"ג רק לאחר זמן, שכן בתחילה עמד עם מחנהו של ראב"מ נגד עמיתו רב כהן צדק וראש הגולה, וראב"מ גם תמך בו במחלוקתו עם רב כהן צדק ודוד בן זכאי ראש הגולה (שנגדו ניהל רס"ג פולמוס נוסף, וחיבר על כך בין היתר את "ספר הגלוי"). בסופו של דבר חכמי בבל הקימו חזית אחידה בעניין זה נגד דעתו של ראב"מ, ורס"ג אף טרח להדגיש באחד ממכתביו שהפולמוס מתנהל על דעתו של ראש הגולה. וראה עוד להלן בנידון זה.

12 ישיבה שבראשה עמדו גאוני א"י לאורך תקופת הגאונים. מקומה היה בירושלים, נדדה לערים שונות באיזור עקב כיבושים ורדיפות של הביזנטים המוסלמים והצלבנים. מקום מושבה האחרון היה בעיר צור שבלבנון, שם נחרבה ע"י הצלבנים (1,096 לספירה) בימיו של רב אביתר ב"ר אליהו גאון (מחברה של "מגילת אביתר"), ומבחינה היסטורית בכך נסתם הגולל על מסורתה הייחודית של א"י, ישיבותיה וגאוניה (למרות שמסורת זו המשיכה להתקיים במספר קהילות במצרים עוד מאות בשנים לאחר מכן).

נחרצת מצד חכמי בבל שערערו על הסמכות העליונה שבני א"י ניכסו לעצמם בדבר קביעת לוח השנה, שכן לדעתם זו אינה קיימת אלא בזמן שב"ד היו מקדשים את החודש ומעברים את השנה ע"פ עדים, אבל כשהדבר ממילא מתנהל ע"פ חשבון קבוע מראש, אין עליונות לבני א"י על בני בבל, וכל מי שיוזע לחשב את חשבון העיבור יכול לעשות כך בכל מקום, "גם ידענו כי הראשונים היו שולחין ודורשין מרבתינו של א"י קביעת חדשי שנה בשנה, לפי שלא היו בקיאים בסוד העיבור כמותן, לפיכך היו כותבין אליהם, אבל משנים רבות כבר עלו כמה חכמים מבבל לא"י ודקדקו עם חכמי א"י בסוד העיבור ופשפשו וחיפשו בזו עד שנתבוננו בו יפה יפה, וכבר הם קובעים חודשים בבבל זה שנים רבות לבדם... הנה נא יש בישיבות זקנים אשר הגיעו לגבורות וגם הזקינו מאוד, וכולם אין אחד מהם זוכר שהוצרכו אנשי בבל לשאול עיבור וקביעת חדשים מחכמי א"י". בהמשך היו עוד חילופי מכתבים והטחת דברים משני הצדדים, כשבסופו של דבר כל צד ניסה למשוך כמה שיותר מבני קהילות הגולה לעשות כדעתו, דבר שהסתיים בנצחונם המוחלט של חכמי בבל¹³.

לאחר כשלוש שנים, לוח השנה "התאפס" מעצמו, והתאחד ללוח שנה אחד¹⁴. מאז ועד היום, תופעה זו שمولד תשרי חל אחרי חצות היום לפני תרמ"ב החלקים שהוסיף ראב"מ, קרתה מספר פעמים, ולוח השנה נקבע בכל תפוצות ישראל ע"פ דעתם של רס"ג וחכמי בבל, וכפי שכתב הרמב"ם. וראה עוד להלן¹⁵.

13 חלק מחילופי המכתבים בין הצדדים הובאו אצל א' הרכבי, "זכרון לראשונים וגם לאחרונים", חלק ב, סט-פטרבורג, תרנ"ב, עמ' ריג והלאה (להלן: הרכבי), ובמלואם הובאו בספרו המקיף של החוקר חיים יחיאל בארנשטיין (להלן: חי"ב), "מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר", ורשא תרס"ד, עמ' 46 והלאה, והוספות על מחקר זה בספרו "דברי ימי העיבור האחרונים" (להלן: די"ה). ספר זה היה במשך זמן רב המקיף ביותר בנושא זה, והמקור העיקרי לכל החוקרים שבאו אחריו, וזאת למרות שחלף זמן רב מאז שספר זה נכתב, והיה מן הראוי לבקר ולערך מחדש את החומר על תולדות הפולמוס, ובפרט על סמך ממצאים חדשים. אכן, בשנת 2018, יצא לאור מחקר חדש ומקיף ע"י ד"ר יששכר שטרן (Sacha Stern), שהשווה את כתבי-היד הקיימים, הוסיף ממצאים חדשים וערך מחדש את כל החומר שנמצא בידינו על הפולמוס. לספרו של שטרן ישנה חשיבות רבה בשל גישתו הקפדנית, ובשל ביקורתו על בארנשטיין בכך שלא היתה לו גישה לכתה"י בעצמם. הספר נדפס באנגלית בשם: The Jewish Calendar of 921\ CE. (להלן: שטרן). בכל הקטע הנוכחי ציוני הדפים ללא מקור אחר מתייחסים לספר זה).

מקור הציטוט של חכמי בבל שאין אחד שזוכר שהוצרכו חכמי בבל לחכמי א"י, נמצא אצל חי"ב (עמ' 75-74) במכתבו של אחד מחכמי בבל אל ראב"מ, ואצל שטרן (עמ' 366). וזאת למרות ששמונים שנה קודם לכן כתב אחד מראשי הגולה בבבל: "ואנא וראשי מתיבתא ורבנין וכל ישראל אסמיכין על עיבורא דאישתדר מקמי חביריהון" (אוצה"ג, ר"ה, חלק התשובות, עמ' 35-36). וראה עוד בדי"ה (תחילת פרק ז והלאה).

14 להוציא מדבריו של הרב חנוך טוביאס במאמר "קרקע שנתאחה - מחלוקת רס"ג ורב אהרון בן מאיר", עמ' 12, נמצא באתר "ספריית אסיף".

15 אגב, דבר זה אירע אף בשנה זאת, שנת ה'תשפ"ו, בה מולד תשרי היה ב"ח שעות וקפ"ו חלקים.

שורש המחלוקת

נאמרו מספר השערות על שורש המחלוקת ביניהם, שכן בכתביהם אין שום ראיה לכל אחד מן הצדדים, אלא כל צד טען שכך היא המסורת שבידו ורק על פיה יש לקבוע. עוד צריך לברר, מהיכן באו תרמ"ב החלקים הנוספים של ראב"מ, שכן המספר הזה דווקא הוא תמוה. נוסף לכך, המעיין בדברי הרז"ה בספר המאור (ה. מדפי הרי"ף) יראה, שסיבת דחיית מולד זקן היא מחמת שאין העין יכולה לשלוט במולד הלבנה עד אחר ו' שעות, ולכך כל שלא נראתה הלבנה עד חלק אחד פחות משעה י"ח, בידוע שלא תראה עוד באותו היום כלל אפי' בקצה המזרח, ולכך מולד זקן נדחה תמיד, בין בשנה פשוטה ובין בשנה מעוברת (להוציא מן הדחיות ששייכות רק בשנים מסוימות). וע"ע שם שביאר בסו"ד שהיא מח' ר"י ור"ל. ע"ש. עכ"פ מדבריו יוצא שאין עוד סיבה להוסיף תרמ"ב חלקים, שכן ו' שעות הוא במדויק לקצה המזרח שהוא ו' שעות קודם ירושלים, שהרי בתחילת דבריו חילק את הכדור כולו לד' חלקים שווים, ומכאן שהוספתם של תרמ"ב חלקים לחצות היום נוגדים את ההיגיון. להלן מובאות ההשערות העיקריות של חוקרי הלוח (עם הערותיי) בנידון זה בקצרה.

א. השערות של חי"ב ב"מחלוקת רס"ג ובן מאיר" (עמ' 14 והלאה) ובדי"ה (לאורך כל החיבור), היא ששורש הויכוח הוא בגלל הפער של הזמנים בין א"י לבבל, שלפי החישובים האסטרונומיים שבאותה תקופה, הפער בין בבל לא"י הוא קרוב לתרמ"ב חלקים. השערה זו כבר נדחתה ע"י מר רחמים שר-שלום במאמר על הפולמוס¹⁶. ההיגיון מורה כדבריו של שר-שלום, ודי להעיר בכך שדעת רס"ג בעצמו שהראייה אינה אלא תוספת לחשבון, ועיקר סמיכתו היא על החשבון לפי המסורת שבידו, וכפי שכתב בתשובותיו שם, כך שלשיטתו הפער בין בבל לא"י לא משנה כלום. גם לא סביר להניח שבתקופה זו, שמתקדמת יחסית למדע האסטרונומיה שלפני עידן התגליות, בזמן שחישוביהם של אל כ'וארזמי¹⁷ וספר אלמגסט¹⁸ כבר היו נפוצים ביותר במזרח (ובפרט בבגדאד, מקום מושבם של רס"ג ואל-כ'וארזמי), עדיין לא לקחו בחשבון את הפער הברור מאליו שבין א"י לבבל, שבכל מקרה גדול מתרמ"ב חלקים¹⁹.

16 סיני תשנ"ג, מובא באתר "דעת לימודי יהדות ורוח", מכללת הרצוג.

17 אבו עבדאללה מחמד בן מוסא כ'וארזמי (845-780), מתמטיקאי, המציא את האלגברה, ועל שמו קרוי המושג "אלגוריתם". כתב ספר על לוח השנה העברי.

18 ספרו קלאודיוס פתולמאיוס (המאה ה-2 לספירה), מכונה בעברית תלמי.

19 ראה עוד על דבריו של חי"ב במאמרו של הרב ד"ר מרדכי הלפרין, "למה נטה רס"ג מהאמת", מובא באתר "ספריית אסיף". כעת מצאתי שטענה זו כבר הובאה ע"י פרופ' צבי לנגרמן "אימתי נוסד הלוח העברי - קדמונו ע"פ חיבורו של אל-כ'וארזמי", אסופות (1987), כרך א', עמ' קנט-קס.

ב. השערתו של מר רחמים שר-שלום שם (שהיא גם השערתו השנייה של ח"ב שם), שהדבר תלוי בין המסורות השונות של בני א"י ובני בבל על נקודת ההתחלה של חישוב המולדות, מניסן או מתשרי של שנת בריאת העולם, שהיא מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע (ר"ה כז.), האם בתשרי נברא העולם או בניסן, ומולד בהר"ד הראשון שהוא תחילת החישוב הוא המולד הקודם למולד ניסן של שנת היצירה, ראה אריכות בתשו' רה"ג באוצה"ג ר"ה (חלק התשובות, עמ' 21)²⁰. גם השערה זו לוקה בחסר, שכן לפי דברי רה"ג המובאים להלן מולד וי"ד הוא תוצאה של חישוב אמיתי על תחילת שימוש המאורות בזמן ברייתו של אדם, שנברא בשעה השנייה ליום שישי שהיא ו' י"ד, ואז התחילו המאורות לשמש (על אף שנבראו במאמרו ית' כבר ביום ד', ראה בתשו' רה"ג שם), ונקודת מוצא זו אינה עיגול סתמי של חישוב מולדות לאחור כפי שכתב שם (ראה עוד להלן, מתוך הדברים ישנה סתירה נוספת להשערתו).

ג. דעתי הקצרה בנידון זה היא ע"פ דברי רה"ג בתשו' המובאת באוצה"ג שם, שרמז אחר ביאורו את עניין אמר"ת במר"ת, "ובדבר הזה טעה בן מאיר בשנת רל"ח... ולא ידע הדבר". החלק האחרון של התשובה לא שרד, אבל מתוך שאר כתבי הפולמוס בנידון זה העניין מובן, וכפי שיתבאר. תחילה אקדים, בהתכתבות שבין חכמי א"י לחכמי בבל נזכר עניין "אמר"ת במר"ת" ככלל שקבע ראב"מ, ועליו השיבו חכמי בבל שאינם מכירים כלל כזה, וראב"מ בדה אותו מלבדו. הקדמה נוספת, מולד ניסן שממנו החישוב של לוח השנה מתחיל, הוא ד"ט תרמ"ב, או לחילופין אפשר להתחיל את המולד מתשרי שלפניו שהוא בהר"ד (כך נהוג לחשב כיום). בכל מקרה פער של ששה חודשים הוא ב"ד תל"ח, כך שלא משנה אם החישוב יתחיל מתשרי של שנת התהו (מולד שבעצם מעולם לא היה) בהר"ד, מניסן שאחריו ד"ט תרמ"ב, או מתשרי הראשון של בריאת העולם ו' י"ד (כך נוקט רס"ג. וראה להלן). הנוסח "אמר"ת במר"ת" אומר לפי דעתם של חכמי בבל, שתחילת החישוב הוא ד"ט תרמ"ב של ניסן (במר"ת), ואם מולד ניסן חל אחר א' שעות ותרמ"א חלקים (אמר"ת), ר"ה שאחריו יידחה, כי תוספת של ב"ד תל"ח לאמר"ת הוא בדיוק מולד זקן (י"ח שעות, חצות היום. לפי זה הדחייה אינה כוללת את רגע החצות עצמו, ראה בציוניו של שטרן, שם עמ' 66, ודיון נרחב יותר שם, עמ' 78-77). נמצא, שלדעתם של חכמי בבל אין באמת כלל כזה, אלא זה רק סימן כדי להסביר את דחיית מולד זקן על מולד ניסן, וסימן מהי נקודת ההתחלה של חישוב המולדות למי שרוצה להתחיל את חישובו מניסן. אמנם, דעתו של ראב"מ היא שכלל זה הוא כלל מסור בידו בחשבון העיבור, והאמר"ת לא נאמר על ניסן כסימן לדחיית ר"ה, אלא הוא כלל שנאמר על דחיית מולד זקן עצמו, כלומר מולד זקן של תשרי נדחה אם מולד תשרי יחול אחרי אמר"ת חלקים. כך גם מפורש בסופו של המכתב השני של ראב"מ שנכתב כתגובה לחכמי בבל. ככל הנראה הועבר במסורתם של בני א"י כלל של אמר"ת במר"ת, וחכמי בבל לא

20 רבים לא שמו ליבם אליה, גם דבריו שם סתומים. וראה עוד אצל ח"ב שם, נספח ה', עמ' 121 והלאה, ואצל שטרן, עמ' 440. להלן הסברתי את התשובה הזו יותר.

קיבלו כלל כזה, ולדעתם גם אם הוא אכן קיים אין זה אלא כסימן על ניסן בשביל תשרי, וראב"מ קיבל אותו ככלל שחציו נאמר על ניסן וחציו על תשרי, וזה הכלל שלדעתו מלמד על דחיית מולד זקן. זה תואם את עמדתו שתחילת החישוב הוא ז"ט תרמ"ב ע"פ ה"אמר"ת במר"ת²¹.

סימוכין לדבר נמצאים בסוף התשובה שבאוצה"ג שם, "ולענין ז"ט במר"ת שאנו משליכין שבקשת לידע טעם הדבר ודקדוקו, אף דבר זה שאלונו עליו, וכה היתה אחת השאלות אשר שאל מר רב סעדיה (גאון) עודנו בא"י טרם בא בבבל את אדוננו מר רב יהודאי (גאון) זקננו זכרם שניהם לברכה, ותשובתה ברורה היא, וכאשר הקדמנו למעלה, כי אילו היו מונין ללבנה משנת בריאתה...", וההמשך חסר. הייתי מרשה לעצמי לנחש, שהשאלה היתה מרס"ג עוד טרם בא לבבל, כנראה שלמד את חשבון העיבור מפי חכמי א"י (כשם שלמד מהם את חכמת הדקדוק ולשה"ק), שהם התחילו את חישוביהם מניסן ד"ט תרמ"ב ע"פ הכלל אמר"ת במר"ת שהיה מסור בידם (דהיינו שתחילת החישוב הוא ד"ט תרמ"ב, ז"ט תרמ"ב אחרי רגע תליית המאורות בתחילת ליל רביעי כ"ב ניסן, כפי שמבואר בתשו' שם לעיל עמ' 17), ושאלתו היתה האם מתחילים דוקא מנקודה זו או לא, ועל זה השיב לו רב יהודאי שאילו מניין השנים היה ממולד הלבנה בפועל היה לנו להתחיל מו' י"ד²², אלא שנקודת ההתחלה אינה חשובה כפי שהוקדם כבר בביאור הדבר באותה התשובה, שהרי זה כל התוכן של התשובה שם.

עוד אעיר על דבריו של שר-שלום שם, שהביא את דעת החוקר צבי הירש יפה ("קורות חשבון העיבור", ירושלים תרצ"א, פרק טו עמ' צח והלאה), שלדעתו מקור מולד ו' י"ד הוא חישוב של זמן המולד למפרע ע"פ חישוביו של אלמגסט, ועיגול החישוב למספרים שלמים וכו'. נוסף לכך, על סמך התשובה הנ"ל שחכמי בבל דקדקו את חשבון העיבור מחכמי א"י ולא נצרכו להם שנים רבות, המציא "פגישה" שבה חכמי בבל למדו מחכמי א"י את חשבון העיבור וכו'. לא ראיתי לנכון להאריך בדבריו, שכן הדבר פשוט לכל בר בי רב שמקור מולד ו' י"ד הוא חישוב ממולד ניסן של בריאת העולם והתחילו המאורות לשמש וכנ"ל, וכמבואר בתשו' רה"ג הנז', והוא חשבון פשוט ביותר ע"פ המקורות העבריים עוד קודם לאותה תקופה, ולא הבנתי מה הצורך לערב בנושא את חישוביו המאוחרים יחסית של אלמגסטי. עוד בה, שכל רואה יראה שחישובי המולדות מדויקים בחלקי שעה לתתר"ף חלקים, ולא ייתכן ש"יעגלו" זמנים למעלה או למטה בשביל להגיע לנקודת זמן מסויימת מטעמי נוחות. ומגופו של דבר נלמד שהויכוח בין רס"ג לראב"מ נסוב על הבדל של קצת

21 וזה שלא כדברי שטרן (עמ' 66), שלא הבין את משמעות המילה "אמר"ת", וטען לפי תומו שהיא חסרת משמעות.

22 כפי שרס"ג בעצמו קבע לאחר מכן, כמובא בתחילת התשובה שם עמ' 19 "ומר רב סעדיה גאון דשביק הא מסורת (בהר"ד) וסמיך על ו' י"ד". כנראה רס"ג עשה כך על סמך דברי רב יהודאי, ויש להניח שהדבר נעשה גם כדי להקל על הלמידה ולהתאים את נקודת ההתחלה של חישוב לוח השנה למולד שאכן קרה במציאות.

יותר מחצי שעה בלבד. גם פגישה זו שהמציא מדעתו, לא היתה ולא נבראה, וכוונת הגאונים בתשובתם שחכמי בבל למדו ודקדקו את סוד העיבור מחכמי א"י וכבר לא נצרכו להם, ייתכן שלמדו זאת מפי כתבם או ע"י שליחים וכיוצ"ב, ואין צורך להמציא פגישה על סמך השערות בלבד. שטרן (עמ' 12-13) גם העביר ביקורת על כך²³.

ייחוסו של החיבור מהגניזה לרס"ג

רס"ג כתב ב"ספר הגלוי" (ספר שנכתב על מתנגדיו בפולמוס אחר), שחיבר על פולמוס זה ספר בשם "ספר המועדים", שסיבת חיבורו הוא "במה שבא לאומה מחטא בן מאיר". רס"ג טרח לציין שספר זה מנוקד ומוטעם בטעמים עם פירושו שלו ("זכרון לראשונים", שם, ספר הגלוי, עמ' קנ והלאה. נד"מ ע"י פרופ' יהושע בלאו ויוסף יהלום, "רב סעדיה גאון, במוקד של פולמוס בין-רבני בבגדאד, ספר הגלוי של הגאון ושני ספרי השגות של מבשר הלוי עליו", ירושלים, תשע"ט, עמ' 83. להלן: תפסיר ספר הגלוי). לדעתי, הקטע שנדפס אצל שכטר (Saadyana, עמ' 9) ואחריו אצל ח"ב (עמ' 60), ובהרחבה ותוספות אצל שטרן (עמ' 118 והלאה), הינו חלק מספר המועדים שחיבר רס"ג. וזאת שלא כפי שחשב ח"ב (שם) שמדובר במכתב נוסף כחלק מההתכתבות בין חכמי בבל לא"י, וכפי ששטרן כבר דחה את דעתו (עמ' 99-94). גם השערות של שטרן שם שמדובר בחיבור של חכמי בבל וראש הגולה אינה נכונה, ולדעתי מדובר בחלק מספר המועדים של רס"ג, וכפי שאפרט בהרחבה להלן.

טענותיו של שטרן על כך שלא רס"ג הוא זה שחיבר את ספר המועדים יוצאות מנקודת הנחה שרס"ג היה דמות שולית בניהול הפולמוס (כפי שהזכיר בעמ' 20-19), ולכן לא מסתבר שיכתוב משהו בשמם של חכמי בבל בטרם נשא במשרה רשמית בישיבות בבבל. שטרן מסיק שספר המועדים של רס"ג אבד, ומה שבידינו הוא שריד מחיבור של חכמי בבל וראש הגולה ליהודי התפוצות נגד דעתו של ראב"מ. שטרן מנמק את עמדתו בעיקר ע"י טענות אלו: א. על אף שחיבור זה מנוקד במוטעם כפי שרס"ג תיאר אותו במכתב, אין להסיק מכך שרס"ג הוא זה שחיבר אותו, כי אין להגביל את הניקוד וההטעמה בתקופה זו לחיבוריו של רב סעדיה דווקא. שטרן מביא כמה דוגמאות כאלו מהגניזה (עמ' 99-94). ב. רס"ג במכתב לתלמידיו מתאר שהספר נכתב ע"י ראש הגולה מבלי להזכיר את עצמו, ושמו של רס"ג לא מוזכר אפילו פעם אחת בכל החיבור הזה. ג. במכתב של רס"ג לתלמידיו במצרים הוא מייחס את החיבור שהתחבר בגלל חטאו של בן מאיר לראש הגולה ולא לעצמו (עמ' 285). ד. רס"ג לא מוזכר אחר כך במקורות מוסמכים כמי שניהל את הפולמוס (עמ' 20-19).

23 ראה ביקורת על כך גם במאמרו של פרופ' צבי לנגרמן, "אימתי נוסד הלוח העברי - קדמותו ע"פ חיבורו של אל-כ'וארזמי", אסופות (1987), כרך א', עמ' קנט.

לדעתי, ניתן לערער על הנחת היסוד של שטרן שרס"ג לא ניהל את הפולמוס מכמה מקורות, גם אם נסכים שעצם הימצאותו של ספר בשם "ספר המועדים" הוא טעות²⁴. תחילה אקדים, ברור שרס"ג חיבר ספר "במה שבא לאומה מחטא בן מאיר" כפי שהוא כותב בעצמו, והשאלה היא האם החיבור שלפנינו הוא חלק מהחיבור המדובר או שמדובר בחיבור אחר שמחברו אינו רס"ג. כדי לפרוך את הנחתו של שטרן, די לראות את דברי רס"ג במכתבו לתלמידיו שבמצרים: "ברוך יי אשר הפליא חסדו אשר הביט אל עני ונכה רוח ויושיבני עם נדיבים עם נדיבי עמו ויתן לי יד ושם בין חכמיו" (עמ' 306), מניסוח זה ניתן להסיק שכבר בשלב זה רס"ג היה בין החכמים המפורסמים בבבל, ומתוקף כך סביר להניח שלא היה דמות שולית בכל ניהול הפולמוס מצידם של חכמי בבל. כך גם לגבי עדותו של הקראי סהל בן מצליח (עמ' 433) "ולפני מזה בימי הפיתומי אשר פיתה אנשים ונחלקו במועדים ועשו אנשי א"י יום והבבלים וההולכים אחריהם עשאוהו יום אחר", ששטרן (עמ' 432) מתעקש להתעלם ממנה להציג זאת כחלק מהפולמוס הניצי ולא כעובדה היסטורית. ושוב שם (עמ' 464) בעדותו של הנוצרי אליאס מנציבין, "סנה אלכלף (שנת המחלוקת) בין רב סעדיה ז"ל ובן מאיר" שגם שטרן מתעקש להציג את המחלוקת ככזו של ראש הגולה ולא של רס"ג. לא לחינם במכתבו הראשון של ראב"מ רס"ג מוזכר כמה פעמים בהתחלה ובסוף, והוא משתדל להזכיר אותו ואת ייחוס משפחתו לגנאי בכל הזדמנות. לא ייתכן שהוא "דמות שולית", אם במכתבו הראשון של ראב"מ, המאופק והמעודן יחסית, רס"ג מוזכר ומותקף כל כך. שטרן מניח שראב"מ טעה או הזכיר במכוון את שמו של רס"ג באגרתו לבבל, השערה שלדעתי הינה בלתי סבירה בעליל, ולאו בשופטני עסקינן. רס"ג גם מציין במכתב שלו שעוד קודם בואו לבגדאד שלח לראב"מ "וכתבתי אליו כמה אגרות להזהירו מעשות כן" (שם, עמ' 312). לא ייתכן שרס"ג יעיז לכתוב מכתב אזהרה לראש הישיבה הנודע בארץ הצבי, אם לא היה אז אלא דמות שולית. בנוסף, מעצם זה שרס"ג שלח מכתב לתלמידיו שבמצרים, לא מסתבר שישלח מכתב עם הבעת עמדתו בנידון מבלי שהיה אדם מוכר בניהול הפולמוס. גם במכתב ארצישראלי אחר מוזכר "בשמעכם לדברי בן פיומי הדלאצי... השיגה אתכם הצרה הזאת, ואמרתם שנעשתם חרפה בגוים וקלסה בין המינים, הלא זה תאותו שלבן פיומי ובקשתו, ויי ידון דינינו וינקום נקמתנו... והחשבתם לדברי מצרי, לכן בערה המדורה במקומכם" (עמ' 376),

²⁴ שטרן (עמ' 91) אף מפקפק בדבר הימצאותו של ספר כזה ששמו "ספר המועדים", ומטיל ספק בהשלמתו של הרכבי את הקיטוע שבכתב היד: "פימא ורד עלי אלאמה מן כ'טא בן מאיר [והו אלמסמי כתאב אל] אעיאד", שאותן הרכבי השלים "במה שקרה לאומה מחטא בן מאיר [והוא הנקרא ספר ה] מועדים", מילים שאותן שטרן משלים "אשר פקדה את האומה מחטא בן מאיר [בארץ ישראל בקביעת ה] מועדים". כך גם ההשלמה אצל בלאו (תפסיר ספר הגלוי עמ' 113). גם אם נניח כך, ברור שרס"ג חיבר ספר בעקבות הפולמוס עם ראב"מ, גם אם "ספר המועדים" אינו שמו של הספר, וכפי ששטרן עצמו מסכים (עמ' 98-99, וראה על כך להלן). לא באתי אלא להוכיח את ייחוס החיבור שלפנינו לרס"ג (הערה זו נכתבה בעזרת ידידי ר' ישי רונן הי"ו).

"וזה חורבן עולם הוא, שהוצרכתם לדברי כנעני" (שם, עמ' 382), ועוד אזכורים של רס"ג לגנאי כגון אלו, מוכיחים שרס"ג לא היה דמות שולית בפולמוס הזה.

מכל זה ניתן להסיק, שאין די בראיותיו של שטרן כדי לדחות את ההנחה המקובלת שרס"ג חיבר את החיבור שלפנינו. אכן, גם אם נסכים להניח שמכך שרס"ג לא הזכיר במכתבו שהוא זה שחיבר את החיבור הזה אלא ראש הגולה, ולכן החיבור שלפנינו אינו של רס"ג, למה שנאמר שחיבורו של רס"ג אבד ולפנינו חיבורו של ראש הגולה, אולי חיבור זה שחיברו ראש הגולה אבד, והחיבור שלפנינו הוא הספר שחיבר רס"ג. הרי אין הוכחה לכך שהחיבור שהוזכר במכתבו של רס"ג הוא החיבור שלפנינו, וייתכן שמדובר בחיבור אחר שאבד. בנוסף, ייתכן שרס"ג כותב שראש הגולה הוא זה שחיבר את החיבור, כי רס"ג כתב אותו על דעתו, והיה רצון מצדם של חכמי בבל להציג את עמדתם כקונצנזוס בבלי אחיד, ובפרט שלמיטב ידיעתי אין תקדים של חיבור בעניינים דתיים שנכתב בידי ראש הגולה בבבל. ייתכן שראש הגולה השתמש בכישוריו הספרותיים של רס"ג לצורך חיבור זה, ולכך רס"ג מציין שלא הוא חיבר את המכתב, וכפי שבמכתב אחר רס"ג מציין "ועל כן כתבו אל המקומות להודיע את ישראל, כי ראש הגולה יעזרהו קדושו וגם ראשי הישיבות כולם יתמכם משגבנו וכל האלופים וכל החכמים והתלמידים שוין בדבר הזה... ושלחתי מקץ שני חדשים את אגרותיהם אליכם בתוך אגרותי" (שם, עמ' 308, 310), ובכל מקום רס"ג טורח להדגיש שהדבר נעשה על דעתו של ראש הגולה, ושקיים קונצנזוס בקרב חכמי בבל בנושא זה, "וכתבתי אליכם אגרות, ובתוך אגרות ראש הגולה יעזרהו קדושו וכל ראשי הישיבות יאמצם משגבנו להודיעכם" (שם, עמ' 312), "על כן בחרדתם כתבו אל כל ישראל אשר בכל המקומות להודיעם, כי כלנו שוין בדבר הזה ואין בינינו חלוקה כל עיקר, וכה הסכים ראש הגולה וראשי הישיבות וכל האלופים וכל החכמים מבין עם תלמיד, והכריזו מרחשון וכסלו שלמין והפסח בשלישי בשבת, גם אנכי כתבתי עם אגרותיהם אל רוב המדינות האדירות לצאת את ידי חובתי" (שם, עמ' 314). ובמפורש רס"ג כותב על חיבור כזה: "וכמו שחיברתי בהיותי בעראק ספר עברי על דעת מי שהיה ראש הגולה בבירה בדבר טעותו של בן מאיר, אשר פקדה את האומה בא"י בקביעת המועדים"²⁵ (הרכבי עמ' קג, ספר הגלוי עמ' 83; שטרן עמ' 90-89), "ואקצר מהביא מספר אנשי אפריקא דבר כדי שלא אאריך, וכן (מן) הספר שחיברתי בעניין המועדים" (הרכבי עמ' קפ; תפסיר ספר הגלוי עמ' 113).

הנחה זו, שחיבור זה נכתב מלכתחילה כדי להציג קונצנזוס אחיד של חכמי בבל, מוכחת מגוף החיבור, שכן כולו נכתב בלשון רבים, ונראה שהדבר נעשה בכוונת מכוון. "ויאמרו לא נוכל לבער את כל כתביו מן החוץ והחדר אבל נכתוב ספר זכרון לדורותינו

אחרינו" (שם, עמ' 132) "וכן הסכימו... עם דעת כל החכמים והמשכילים" (שם עמ' 150), "ונחתום) הספר בטבעת הנשיא והעד עליו עדים מן האדירים" (שם עמ' 134), "נכתב ספר הזכרון הזה בבית דין הג(דול של ראש גלויות) דכל ישראל בריה דמרותא זכאי ראש גלואתא לדורות הבאים אחרי עד עולם... והכריזו ראשי הישיבות את מרחשון וכסלו שנת רל"ג (לשטרות) שלימין במעמד החכמים ותלמידהם" (שם עמ' 148). אזכורים אלו מוכיחים את הצורך וההדגשה החוזרת ונשנית מצידם של חכמי בבל להציג קונצנזוס אחיד בנושא זה. הוכחה נוספת להנחתי שהספר לא נכתב ע"י ראש הגולה, שכן אם הספר נכתב ע"י ראש הגולה בעצמו אין צורך לציין שהוא חתם עליו. משכך, לדעתי, ייתכן שרס"ג חיבר את החיבור הזה למרות שהוא נכתב בשמו של ראש הגולה, וזאת כדי לשוות לדעה זו פנים של קונצנזוס נרחב מצידם של כל חכמי בבל, ולתת מענה לסמכות העליונה שראב"מ ייחס לעצמו ע"י סמכות מקבילה, כלומר ראש הגולה בבבל שנהנה גם הוא ממעמד גבוה בכל תפוצות הגולה, וכפי שמשקף מתוך החיבור והמכתבים של רס"ג (ראה סנהדרין ה.).

שטרן מסתמך על כמה כתבים מן הגניזה שהיו מנוקדים ומפוסקים, ולכן מניח שאין לייחס יצירה זו דווקא לרס"ג בגלל הטענה שרס"ג כותב שהוא ניקד והטעים את ספר המועדים (שטרן, עמ' 99-95). לעומת זאת אפשר לטעון, שהחיבורים המוטעמים שבגניזה הינם חיבורים שנושאים אופי ספרותי מקראי וכיוצא בזה, וכפי שטוענת רינה דרורי (שם, עמ' 111). רס"ג כותב בסוף הקדמתו למגלת בני חשמונאי (מגלת אנטיוכס), שאחר שקבע מגלה זו אחר מגלת אסתר בגלל הסדר הכרונולוגי, הוא מוסיף לה ניקוד פיסוק וטעמים כדי שיושלם העיון בה. זה מראה שלא היה זה חזון נפרץ גם אם אכן קיימים חיבורים כאלה. הוכחה נוספת לכך ניתן להסיק מדברי כלף בן סרג'אדו, ממתנגדי רס"ג הגדולים, שבספר "אפיקורוס" בא בתואנה על רס"ג "ויכתוב מגילה להדמות בנביאים כאחד נביאי השקר" (תפסיר ספר הגלוי, עמ' 64), ורס"ג השיבם "הרשעים, כאשר ראו שחיברתי עליהם ספר עברי מפוסק לפסוקים בסימנים וטעמים, התחילו לגנות, ואמרו שזאת טענה לנבואה... ואין הגדרים כמו שתיארו, כי הפעולות האלה זאת אומרת הפסוקים, יכולים לעשות בני אדם כדוגמתם, כמו שעשה בן סירא ואבן עירי ובני חשמונאי ובני אפריקאי, ואיש מהם לא טען לנבואה" (תפסיר ספר הגלוי, עמ' 93). מזה שהיתה זו תלונה על רס"ג, ומתגובתו של רס"ג בעצמה, ניתן להסיק שלא היה זה חזון נפרץ כל כך באותם ימים לחיבורים מסוג זה. ראה עוד דיון על כך אצל שטרן (עמ' 114-111).

עם זאת, ההוכחה הטובה ביותר לייחוסו של חיבור זה לרס"ג היא לא מכך שהחיבור מנוקד ומוטעם, אלא מכך שהחיבור כתוב בשפה ספרותית ייחודית רק לרס"ג בעצמו. כל מי שבקי ורגיל בכתבי רס"ג שנכתבו במקורם בעברית, כדוגמת הקדמת ספר האגרון, ספר הגלוי, ספר אשא משלי, סדר העבודה שלו בסידורו, מאות פיוטיו ועוד דוגמאות,

רואה שלרס"ג ישנה לשון ייחודית ונדירה. שימוש במילים מקראיות יחידאיות, הטיות שונות ומשחקי לשון מחוכמים, צימודים, שימוש עשיר במטאפורות ובדימויים ספרותיים, כל אלה הם נחלתו של רס"ג בלבד, ואין שני לו באותה תקופה, בוודאי שלא בבבל²⁶. רס"ג עצמו התאונן על חוסר ידיעתם של בני עמו בדקדוק הלשון²⁷, ומטרתו בחיבוריו היתה להחזיר את העברית כשפת העם היהודי, ואכן חיסרון זה ניכר מחיבורים אחרים בני אותה תקופה בבבל. חרף הניסיונות לחקות את סגנונו של רס"ג, אלו נכשלו כישלון מוחלט ורחוקים כרחוק מזרח ממערב מהעברית הצחה והספרותית של רס"ג²⁸. אין להניח שהמחבר הוא דמות אחרת שאינה רס"ג, בשעה שלא מצאנו ולו דוגמא אחת שנכתבה בבבל בתקופה הזו בלשון דומה או קרובה לזו של רס"ג. רס"ג הושפע עמוקות מפייטני א"י²⁹, ומשתמש בשפה העברית כחומר ביד היוצר, צורה שונה לגמרי מחכמי בבל שידיעתם בדקדוק הלשון היתה דלה ביותר באותה תקופה (דבר שהשתנה לטובה מאוחר יותר בתקופת רה"ג). משפטים כמו אלו שנכתבו בחלק המליצי של החיבור (שם, עמ' 138 והלאה)³⁰, לא ייתכן שנפלטו מידי קולמוסו של אחר זולת רס"ג. מי שניחן בחוש ריח ספרותי, ולו הדל ביותר, מריח ניחוח חזק של רס"ג נודף למרחקים מן החיבור שלפנינו.

לסיכום, הקטעים הנ"ל שנדפסו אצל ח"ב, שכטר ושטרן, הינם חלק מכתביו של רס"ג בפולמוס לוח השנה עם ראב"מ, גם אם ייתכן שלא מדובר בספר בשם "ספר המועדים". בנוסף, רס"ג היה זה שניהל את הפולמוס מצידם של חכמי בבל והיה ראש המדברים מטעמם של חכמי בבל (ייתכן שידיעותיו בנושא גרמו לכך, וייתכן שהצלחתו גרמה לבסוף שרס"ג קיבל את ראשות הישיבה, עקב הצורך באיש שניהל את מלחמותיה של היהדות הרבנית, למרות ייחוסו ה"בעייתי". ואכמ"ל בזה).

26 תיאור קצר אך מסכם של המוטיבים הספרותיים הייחודיים לרס"ג, ראה במבוא לספר הגלוי, עמ' 25-21. ראה עוד אריכות אצל: מנחם זולאי, "האסכולה הפיטנית של רס"ג", ירושלים, תשכ"ד. המוטיב הבולט ביותר בחיבור שלפנינו הוא הלשון הפיוטית-המקראית. היטיב לתאר זאת אחד מתלמידי רס"ג (ראה אצל: אליעזר שלוסברג, "המגמות החברתיות של חיבורי רס"ג", ג, קובץ "אסופות" ח"ו, עמ' עו, מתורגם מערבית): "אילו נשבעתי על כך היתה זו שבועת אמת, שבכל פעם שעיינתי בחיבורי ראש הישיבה (רס"ג) ירחמהו האל, ובתשובותיו על השאלות שקדמו, עלה בדעתי שקרובים הם למקצת הנבואות ומשמחים לב המעיין".

27 זכרון לראשונים וגם לאחרונים, הרכבי, השריד והפליט מספר האגרון, עמ' מד, נ והלאה; ספר הגלוי עמ' 87.

28 כמו ספר "אפיקורוס" לכלף בן סרג'אדו, ו"מלחמות ה'" לסלמון בן ירוחם שנכתב כתגובה לספר "אשא משלי" של רס"ג.

29 "אוכל להביא עליו עדות מדברי המשוררים הקדמונים, יוסי בן יוסי ינאי אלעזר יהושע ופינחס", הרכבי, שם. וראה עוד באוצה"ג (ברכות, עמ' 142) "כיוון בזה לחכמי ישראל אשר חברו והוציאו לאור תשבחות ותהלות רבות לה' כמו ינאי ואלעזר ופינחס ודומיהם" (בהערות באוצה"ג שם הסתפק בייחוס קטע זה לרס"ג, לענ"ד הדימיון בין שני הקטעים הנ"ל מוכיח ששניהם מתחת ידי רס"ג יצאו).

30 דוגמאות בולטות: "ויתנו את ידם עוד לשלום בינינו לבלתי נדח נדח, אין פרץ ויצאת, ויאספו ויעשו כן" (שם, עמ' 128). "ארץ נתנה ביד סכל הוי על יושביה, מים גבים ישקה אותם, בין פרחח וחרול ירעה עדרם, ישעינים חורב בצל עב וציון יוכילם, אף יתיצב על דרך לא טוב" (שם, עמ' 136).

פולמוס נוסף על ההיסטוריה של לוח השנה העברי

מאורע נוסף קרה באותה תקופה, והשליך גם הוא על פולמוס זה. סביב שנת 762 לספירה (140 להג'רה), אחד מהאישים הבולטים בבבל ששמו היה ענן, התפלג מהרבניים, והקים כת חדשה-ישנה שנקראה "בני מקרא", וכונתה בפי הרבנים "קראים". ענן וההולכים אחריו כפרו בתורה שבעל פה ובמסורת ההלכה, והעיקרון המנחה אותם היה פרשנות לדברי התורה והנ"ך מתוך דברי המקרא עצמו מבלי להזדקק לפרשנות כלשהי, על פי הבנתו האישית של כל אחד שעיין במקרא³¹. כחלק מהתפלגותו, הוא שינה את לוח השנה הנהוג אצל הרבנים, וקיים לוח שנה עצמאי שבו חודש העיבור הוא שבט (במקום אדר), וקידוש החודש נעשה על פי ראיית עדים את מולד הירח, דבר שגרם להתפלגות מוחלטת מעל היהדות הרבנית והישיבות, וקידוש מלחמה נחרצת על הקראות ועל דרכיה מצידם של הרבנים. הדים למלחמה זו עוד נשמעו מאות שנים לאחר מכן במזרח. בעקבות הפולמוס על ראב"מ, לוח השנה של הרבנים בעצמו התפלג לשתי קבוצות, ונוצר מצב שבו בני א"י והנמשכים אחריהם בארץ מצרים וסוריא חגגו את כל מועדי השנה ביום א' ובני בבל והנמשכים אחריהם בארץ פרס ומצרים חגגו את כל מועדי השנה יומיים קודם לכן, ונעשתה תורה כשתי תורות, והיו הרבנים ללעג וקלס בעיני המינים הקראים³².

כחלק מפולמוס זה שהתנהל בנפרד מהפולמוס עם ראב"מ, חיבר רס"ג חיבורים פולמוסיים נגד הקראים, ואף חיבור מיוחד בשם "כתאב אלרד עלי ענן" (חיבור ההכחשה על ענן)³³ שחלק ממנו הוקדש על מחלוקתו עם הקראים בעניין לוח השנה. רס"ג טען

31 מובא בשם ענן שהיה נוהג לומר לתלמידיו "חפישו באורייתא שפיר" (ב"צ דינור, ישראל בגולה, סדרה שניה, כרך ראשון, ספר שני, עמ' 263), כלומר, אל תסמכו על דעתי אלא תעשו ע"פ הבנתכם האישית במקרא, שכן לדעתו המקרא הוא המפרש הטוב ביותר של עצמו, ואין צורך במסורות ופירושים שנוספו למקרא. לדבריו, הרשות נתונה לכל אחד להבין את דברי התורה לפי השגתו. לדעתי ניתן לראות בתהליך זה הקבלה למרטין לותר, מבשרה של הנצרות הפרוטסטנטית, שעל פיה פירוש כתבי הקודש נתון לכל אחד באופן אינדיבידואלי (זאת על אף שבמקרים רבים הקראים נטו להחמיר יותר מן הרבנים).

תנועה זו סחפה אחריה רבים, ובעיני הרבנים היו אלו ממשיכי דרכם של הצדוקים והבייתוסים מימי הבית השני. וכך כותב רע"ב בפירושו למשניות (ידיים פ"ד מ"ו), שצדוק ובייתוס פרשו מדברי חכמים בימי אנטיגנוס איש סוכו ונתחברו עמיהם כתות מישראל, "ועד היום הזה נשארו מהם פלטים במצרים בדמשק ובקושטניא (קושטא), והם לשכים בעינינו ולצנינים בצדנו, ואנו קוראים להם "קראים", לפי שאין להם אלא המקרא בלבד". עוד בימי הראשונים נחלקו האם יש להתירם לבוא בקהל אחר שיקבלו עליהם דברי חברות. ראה אריכות על כך בשו"ת יביע אומר ח"ח (חאה"ע סימן יב).

32 מקורות: אוצה"ג ר"ה, עמ' 101; ב"צ דינור, שם, עמ' 236, 245, 266, 317; הקראי סהל בן מצליח בספרו "תוכחת מגולה" עמ' 36, הובאו בקיצור אצל חי"ב, מחלוקת רס"ג ובן מאיר, עמ' 7; פוזננסקי, JQR, 1898, כרך 10, עמ' 251-246. ראה גם אצל שטרן (עמ' 470) עדות קראית נוספת על מה שהתרחש בבבל.

33 הובא במאמרו של ר"י זיילבד בקובץ "חצי גיבורים" חלק ט' (ניסן, תשע"ז). נעזרתי רבות במחקרו המקיף ובצינוני המחכימים, תודתי נתונה לו על כך. ראה עוד באוצה"ג ר"ה (מילואים, עמ' 94 והלאה). חיבור זה נתחבר ע"י רס"ג ש"כתבו בן כ"ג (שנה) להפר עצת ענן אשר קשר". ראה אצל: פוזננסקי, JQR, 1898, כרך 10, עמ' 241; "כתאב

בעניין עיבור השנה "וענין החדש הזה לכם ראש חדשים, אין כוונת הכתוב להזהיר אותנו לעבר שנים ולקבוע חדשים ע"פ ראית הלבנה, כי לא נצטוונו בתורה לקבוע החדשים על פי ראית הלבנה כי אם ע"פ החשבון... והראיה, שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר היה הענן מכסה אותם ביום ועמוד האש לילה... ומהיכן היו קובעים חדשים ע"פ ראית הלבנה, אלא בוודאי עיקר המצווה בכתוב ע"פ החשבון... ומפורש תמצא בכתוב (דה"א יב, לג) "ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל", ואין לך דבר שצריך חכמה ובינה לקבוע עתים ומועדים כי אם החשבון שהוא סוד העיבור, אבל ראית הלבנה דבר ידוע כי כשהלבנה נראית הכל יודעין שהוא ר"ח... וכן תמצא מדברי דוד ליהונתן שאמר (ש"א כ, ה) "הנה חדש מחר ואנכי ישב אשב עם המלך", ומהיכן היה יודע דוד שמחר חודש לולא שע"פ החשבון היו קובעים, כי אולי לא תראה הלבנה ולא יקבעו מחר חודש, ולא עוד אלא שהדבר מוכיח שהיו קובעים שני ימים ר"ח, שנאמר "ויהי ממחרת החדש השני ויפקד מקום דוד", ולא יתכן לומר כי ר"ח אחר הוא, לפיכך קראו החודש השני, הלא הדבר מוכיח שהיו באותו החודש שני ימים של ר"ח. כמנהגנו עד עכשיו בהיות החדש יוצא, כך היו נוהגים כל ישראל לקבוע חדשים על פי החשבון אלף ומאה שנים מימות משה רבינו ועד אנטיגנוס ראש גולה וראש סנהדרין, והיו בכלל תלמידיו שניים, והם צדוק וביתוס, וכשדרש להם "אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס" נכנס ספק בליבם וחשבו שאין עונש ושכר ויצאו לתרבות רעה, והתחילו לעורר בזה בקביעות הירח ואמרו כי אין עקר המצווה לקבוע חדשים ע"פ החשבון כי אם בראית הלבנה, והוא הדבר הצודק והמכוון, והוצרכו חכמי הדור להכחיש דבריהם ולהודיע להם בראיות גמורות... ומה שתמצא לרז"ל (ר"ה כד.) דמות צורות לבנות היו לר"ג בעלייתו על הטבלא בכותל שבהן היה מראה את ההדיוטות, הכוונה בזה כי ר"ג עשה צורות הללו לבאר לתלמידי צדוק וביתוס ידיעתו במהלך הלבנה בכל חדש וחדש... ואע"פ שהיו מקבלים העדים זכר לדבר, לא הייתה סמיכת ב"ד כי אם על החשבון, ולדברי הכל דת חק העיבור הלל"מ, שהרשות ביד ב"ד הגדול כשהוא גדול שאין למעלה ממנו בחכמה וביראת חטא ובקי בחדרי תורה ובקביעות השנים, הרשות בידו לקבוע ולעבר כפי מה שיראה לו מחוקי סוד העיבור, וזו היא הדת שצווה הקב"ה למשה "החדש הזה לכם". ע"כ. לדבריו, מעולם לא קידשו ב"ד את החודש ולא עיברו את השנה אלא ע"פ החשבון המסור בידינו, ואף בזמן שהיה הבית קיים והיו סנהדרין במקומן, לא היו מקדשין אלא ע"פ החשבון, ומעולם לא יצא הושענא ביום שבת וכו', ויהי"כ לא חל בע"ש ולא במוצ"ש, וכל סוגיות הגמ' בזה הם ע"ד שאם יחול כך מחמת שיטעו ב"ד, וכיון שהחשבון מורה כדבריו (לפי

אלרדי עלי ענן", חצי גבורים, שם, התרגום העברי, שיר הפתיחה עמ' מז (אגב, יש הרואים בקטע זה הופעה ראשונה של שיר עברי שקול. ראה אצל פרופ' נחמיה אלוני, "תורת המשקלים", עמ' 19).

דעתו), אין לנו אלא קבלת החשבון שהיא הל"מ, ובכך ביטל את טענת הקראים שטענו שכיון שחשבון העיבור לא כתוב בתורה אינו אלא המצאה שלא הרבנים, ולכן חזרו הם לקדש את החודש ע"פ הראייה³⁴.

דעות הראשונים בנושא זה

אמנם גדולי הדורות חלקו על דעתו של רס"ג בויכוח זה, וכבר קודם לדורו נמצאו מהגאונים שלא הסכימו עם דעתו. בשאילתות דרב אחאי (פר' ויקהל שאילתא סז) כתב: בזמן חכמים הראשונים שהיו בקיאים בחשבון מולד לבנה בדקדוקי סוד העיבור היה יום ערבה בא בשבת, ופורים (דפרזים) בשבת, ומקרא מגילה בשבת, ומוציאין לולב בשבת, ותוקעין שופר בשבת שחל ר"ה להיות בו, אבל היום שאין חכמים בקיאים בחשבון תולדות לבנה ובדקדוקי סוד העיבור, גזרו חכמים שלא להוציא לולב לברך בו בשבת ואפילו בבית, וכן בשופר וכן במגילה³⁵. ע"כ. ולדברי רס"ג מעולם לא חל יום ערבה בשבת ולא מקרא מגילה בשבת. גם מדברי רב מבשר, נראה שאינו סובר כדעתו בזה³⁶. ובאמת שבתשו' הגאונים³⁷ הובא שרב האיי גאון נשאל מרב נסים גאון מקירואן ע"ד רס"ג בזה, שדבריו סותרים לסוגיות מפורשות וכו', וכתב "כי זה שאמרתם שכתב רבינו סעדיה גאון פיומי ז"ל, קנה

34 מקורות: פירוש רבינו בחיי עה"ת (שמות יב, ב) בשם ר"ח. אוצה"ג ר"ה (חלק התשובות, עמ' 33 והלאה). בספר יסוד עולם לר"י הישראלי תלמיד הרא"ש (מאמר ד פ"ו) ובספר העבור לר"א בן יחיא (מאמר ב שער ח) הביאו ג"כ את דברי רס"ג, ושוב הביאו את דברי הר"ר יצחק ב"ר ברוך שדחה את טענותיו של רס"ג. בעל יסוד עולם הוסיף לדחות את דברי רס"ג, ובעל ספר העבור סיים "ואין בידינו להכריע ביניהם... ועל כגון זה נאמר: "כולם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת". ר"ח (שבת קטו) גם מביא "שהלכה למשה מסיני שלא לקבוע יוה"כ סמוך לשבת לא לפניו ולא לאחריה" (קודם לכן כתב ר"ח "שכולן בד"ן ואד"ן הם תלויין" ורבים ציטטו אותו כלשונו. פשוט שנפלה ט"ס וצ"ל בד"ו ואד"ו, וכוונתו לכלל לא אד"ו ראש ולא בד"ו פסח, וכפי שהגיה הגר"מ מאזוז צ"ל בספרו "סלת נקיה", קונטרס פרפראות לחכמה שבסוף הספר, סימן א, עמ' עח). דברי רס"ג במקורם הובאו ב"כתאב אלרד עלי ענן" (חיבור ההכחשה על ענן) שהובא בקובץ חצי גבורים חלק ט' (ניסן, תשע"ו, בתרגום העברי עמ' נב והלאה). בכתבי רס"ג שני פולמוסים אלו התנהלו בנפרד, אך יש קשר ביניהם וכפי שיתבאר להלן, ולכן כתבתי את שניהם יחד.

נקודה מעניינת לציון, היא שמדברי אל-כ'ארזמי ע"פ תרגומו פרופ' צבי לנגרמן ("אימתי נוסד הלוח העברי - קדמותו ע"פ חיבורו של אל-כ'ארזמי", אסופות (1987), כרך א', עמ' קסד), משמע כפי שתיאר רס"ג, דהיינו שמאז ומעולם החשבון הוא היה הקובע בעניין המועדים.

35 ביאור דבריו, שבזמן שהיו בקיאים בסוד העיבור לא היה שייך לגזור כן, כיון שמחמת כך מתבטלות הרבה מצוות, אבל אחר שקבעו את השנים ע"פ החשבון ממילא לא יחול יום ערבה ופורים בשבת, ולכן גזרו על שופר ולולב (שאפשר ביום שאחרי) שלא יקיימו בשבת. הדבר מתיישב היטב, שכן לפי דברי הרמב"ם (הל' קידוש ח"פ פ"ה ה"ג) עד ימי אביי ורבה אכן קידשו ע"פ הראייה, ורבה (לפי ג' השאילתות, לפנינו בסוכה מב: הג' רבה) הוא זה שחידש גזירה זו.

36 ראה בספר "חשיפת הטעויות" לרב מבשר בר נסי הלוי, הובא בספר "רס"ג במוקד פולמוס בין רבני בבגדאד", מהדו' יהושע בלאו ויוסף יהלום, ירושלים תשע"ט, עמ' 353. ראה עוד שם בעמ' 285, ובהערה 215, קטע גניזה נוסף בנידון זה.

37 מקור: תשובות הגאונים: מוסאפיה ס' א; אופק ס' קטז; גאוני מזרח ומערב ס' קיז; הובא באוצה"ג ר"ה חלק התשו' עמ' 16, עמ' 20 והלאה, עמ' 41-40; ביצה חלק התשו' עמ' 3 והלאה ועמ' 6.

הוא שדחה בו את אפיקורוס, ובאמת אין הדבר כן, אלא שהיו מקדשין ע"פ הראיה והיו מכוונים ע"פ החשבון המסור בידיהם" וכו'. "וזה שאמרתם שכתב רס"ג נחו עדן בפתרון בראשית, לתלמידים חברו ולא לחכמים, וכמו קנה הוא שדחה בו". וכ' עוד, על מה ששאלוהו מה מקור מולד בהר"ד שממנו תחילת החישוב, וכתב לבאר באורך שאין סימנים אלו אלא למתלמד, ועד זמן ר' הלל בשנת תר"ע לשטרות לא היו מקדשין ע"פ החשבון אלא ע"פ הראייה, ומכוונים את הראייה ע"פ החשבון המסור בידיהם, ובימות השמד היו קובעין ע"פ הראייה שלא ע"פ החשבון, ולוין ופורעין לאחר מכן עד שישתווה הדבר ע"פ החשבון וכו', ואין אנו יודעים היאך היה החשבון קודם זמן ר' הלל, וכשמסר משה רבינו את החשבון מסר להם סוד העיבור, והזהירם שכל שסנהדרין קיימת יש להם לשנות מן המסורת להקדים ולאחר³⁸, ואחר שתיקן ר' הלל את החשבון סמך את הדבר על סימן המסור בידו, לפי שבזמנו הושוו החשבון והראייה, ועמד ותיקן כללים שעל פיהם יחשבו את החשבון לגלויי מילתא מה קבע הוא. ע"ש³⁹. ודברים קרובים לכך כתב הרמב"ם בפיה"מ (ר"ה פ"ב מ"ז): ואני מתפלל על אדם שמכחיש ומתווכח בדבר הברור, ואומר שדת היהודים אינו בנוי על ראיית החדש אלא על החשבון בלבד, והוא מאמין בכל הלשונות האלה⁴⁰. ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה, שלא בצדק או בצדק, כיון שלא מצא מפלט מלחץ הויכוח⁴¹. ומה

38 אמנם, החזו"א או"ח (הל' יו"ט סי' קל ו"ה ס"ס קמ) כתב בדעת הרמב"ם, שאין הכוונה שנמסרו פרטי החשבון מסיני, אלא שקיבלו מסיני שצריך להשוות שנות החמה לשנות הלבנה, והרשות נתונה לחכמי הדור לקבוע ע"פ חשבון אחר ג' כ', והוכיח דבריו מהא דשמואל דיכילנא לתקוני לכוליה גולה (ו"ה כ'), ואם חשבון הלל מקובל מסיני מה אנו צריכים לר' הלל בזה. ולפ"ז יתכן שאף בזמן שב"ד הגדול קיים יקדשו ע"פ החשבון כיון שהרשות נתונה לקדש או ע"פ הראייה או ע"פ החשבון. ע"ש. ובפרט זה כן כתב בעה"מ (ספ"ק דר"ה), שהחשבון המסור בידיהם היה כדי שיתנהגו בו בשעת הדחק. וכ"ג מדברי בעל יסוד עולם (מאמר ד סוף פ"ז). ומדברי רה"ג שכ' (אוצה"ג ר"ה עמ' 16) "משה רבינו מסר להם סוד העיבור והזהירם שכל שסנהדרין קיימת יש להם לשנות מן המסורת להקדים ולאחר" משמע שסובר שהחשבון עצמו מסור מסיני, אלא שהרשות נתונה לחכמי הסנהדרין לשנות מן הסדר הזה. וכ"ה דעת רס"ג בפרט זה. ולדעת רה"ג לא חידש ר' הלל כלום, שבלא קידוש החודש ע"י הסנהדרין ישוב הדבר לחשבון ממילא, אלא שתיקן שמכאן והלאה לא יקדשו כלל ויתנהגו ע"פ החשבון. וע"ש בחזו"א מ"ש לבאר דברי רה"ג. ומדברי הרמב"ם נראה דס"ל שהחשבון הוא ג' כ' הלל"מ, שהרי כתב "ובזמן שאין שם סנהדרין קובעין ע"פ חשבון זה", ולד' החזו"א "זה" לאו דוקא. גם לשון הרמב"ם בסה"מ שאף בזה"ז צריכים אנו לקביעות בני א"י וכו', משמע דלא כהחזו"א. ובדברי הרי"ד בפסקיו ובתוספותיו (ביצה ד:) מפורש שלא כדבריו.

39 בספר העבור לר' אברהם אבן יחיא (מאמר ג שער ז) הובאו גם דברי רה"ג הנ"ל, והועתק באוצה"ג, ר"ה, חלק התשובות, עמ' 17.

40 כוונתו שלא ייתכן שאדם שמאמין בלשונות חז"ל יטען באמת דבר כזה.

41 נאמרו כמה השערות בדבר זהות המתווכח עם רס"ג בנידון זה, שכן לכאורה אין קשר בין ויכוח זה לויכוח עם ראב"מ על דחיית מולד זקן. ראה במאמרים שצינתי בהערה לעיל שדנו בזה באריכות. אך כשנגלו לנגד עינינו ויכוחיו של רס"ג עם הקראים בנידון זה, ברור שכוונת הרמב"ם ללחץ הויכוח של רס"ג עם הקראים. ראה באריכות דבריו של הקראי סהל בן מצליח בספרו "תוכחת מגולה" (עמ' 36-37), ובספרו של הקראי סלמון בן ירוחם "מחלמות ה'" (בחלקו האחרון) שהירבו להשיב דברים על רס"ג בנושא זה. ובאמת, באמצעות הטענה

שראוי שאתה תאמין שעיקר דתנו בנוי על הראייה, ואם לא ייראה החודש משלימין שלשים יום לחודש היצא, ולשונות המשנה והתלמוד והמעשיות רבים שאירעו בענין זה במשך כל השנים מעידים באמתות דבר זה. עכ"ל. וע"ע לשונו בפיה"מ מנחות (פי"א מ"ז). והן דברי הרמב"ם בחיבורו הגדול, וכפי שהובא בתחילת המאמר.

אמנם, יש שכתבו כדעתו של רס"ג, ומהם בסידור רשב"ן (שער כו). כמו כן, מצאצאי מתנגדיו הגדולים של רס"ג, רב אביתר גאון ב"ר אליהו הכהן ראש ישיבת ארץ הצבי האחרון, שדעתו נכתבה במגילת אביתר⁴², שם כתב שאביו רב אליהו גאון הלך לעיר חיפה קודם מותו לקדש את השנה, וחידש את הגאונות ואת הסמיכה בבית הועד נגד כל ישראל וכו'. ומובא עוד שם אח"כ טענה נגד מה שמינו אז נשיא בצוען (מצרים) על אף שיש נשיא בא"י, וטען עליהם "שאינן עוקרין נשיא בא"י שעל פיו מעברין את השנה וקובעין את המועדות הסדורים לפני הקב"ה קודם בריאת העולם", והאריך בדבריו להביא ראיות

שהחשבון הוא העיקר, רס"ג דחה את מרבית הקושיות של הקראים על הרבנים. השאלה המרכזית של הקראים היא למה אין זכר בכל התורה ובכתבי חז"ל המוקדמים לחשבון המסור בידינו, והיא לכאורה ראייה לדעת הקראים שקידוש החודש מוכרח להתבצע ע"פ הראייה בלבד, וכל ה"חשבון" אינו אלא המצאה של הרבנים. וע"ז טרח רס"ג להשיב שהחשבון היה מסור כסוד בידי נשיא הסנהדרין ועל פיו היו מתנהגים מאז ומעולם, שכן אחרת לא יתכן שאין לכך שום אזכור בספרות היהודית. כך גם דברי הרמב"ם בסה"מ שכתב "ובזה יטעו המינין" וכו', כוונתו שהקראים חושבים שגם כיום בהעדר ב"ד הגדול ישנה אפשרות לקדש את החודשים ולעבר שנים, וכך גם טועים חלק מהרבנים שחושבים שסיבת הביטול הוא חוסר צורך (כדעת רס"ג) ולא העדר ב"ד ראוי לדון בזה. הדבר תואם את דברי רה"ג שכתב שטענת רס"ג היתה קנה לדחות בו את האפיקורוס, ולכן לא ייתכן שהכוונה לראב"מ (כפי שרצה לטעון ח"ב), שעל אף הפולמוס הקשה שהתגלע בין השניים, לא מסתבר שרה"ג שמשנתו משנת חסידים היה מכנה כך את ראב"מ כמאה שנה אחר מותו, וכפי שטען הלפרין בסוף מאמרו שם (ובכן דחה את דעת ח"ב). אכן, חלק מטענות רס"ג יש לדחותם בנקל, ולכן בתחילה חשבתי כדברי רה"ג שדברי רס"ג הם בבחינת "קנה הוא שדחה בו את האפיקורוס". אמנם, ר"י זיבילד בקובץ "חצי גבורים" (ט. ניסן תשע"ז, עמ' ה, ה' 15, 69) טוען שלא יתכן שרס"ג חיבר חיבורים שלמים ודעתו בנושא זה צוטטה בספרים רבים אחריו, ואין זו דעתו אלא "קנה הוא שדחה בו", ולכן לדעתו על אף שדברים אלו אכן נאמרו כתגובה למעשיו של ענן, זו גם דעתו האמיתית של רס"ג. וכנראה דברי רה"ג אודות רס"ג נועדו להגן על שמו הטוב של ראש הישיבה המפורסם, על אף שרה"ג ושאר הגאונים לא הסכימו עם דעתו בנושא זה (כמו בהרבה נושאים). עוד ממצא מעניין שהובא בדברי רס"ג שם (בתרגום העברי עמ' נד), שהסיבה שענן פרש מן הרבנים ועשה לוח שנה עצמאי היתה בגלל חנופה למוסלמים וניסיון לדמות את לוח השנה שלו לזה המוסלמי.

לדעתי, יתכן שדעת רס"ג בשני פולמוסים אלו היתה בעצם אחת, על אף שאין קשר ישיר בין שני הוויכוחים, שכן אם מעולם לא קידשו גם בא"י ע"פ הראייה אלא ע"פ החשבון בלבד, וכל עסק העדים והראייה היה רק כדי להוציא מליבן של צדוקים, הרי שסמכותה של א"י לא נובעת מייחודיותה של א"י בדבר קביעות לוח השנה, אלא בגלל שהחשבון היה מסור עד אז בסוד בידיהם של חכמי הסנהדרין בלבד שהיו בא"י, ולכן אם גם בגולה ידעו את סוד העיבור כפי שכבר ידעו בימי רס"ג, הרי שסמכותה הייחודית של א"י בענין זה בטלה, ומכאן שדעתו של רס"ג בשני וויכוחים אלו חותרת לנקודת מוצא אחת. כך גם דעתם של המהדירים לספר תיקון הטעויות לרב מבשר (יהושע בלאו ויוסף יהלום, שם, עמ' 285 הערה 215).

42 מובא באתר "מפעל המילון ההיסטורי". רב אביתר זה הוא מצאצאיו של ראב"מ בר פלוגתיה דרס"ג הנ"ל, חי במאה ה-11 לספירה, יותר ממאה שנה לפני הרמב"ם. כיהן כראש ישיבת "ארץ הצבי" האחרון, בתקופתו נחרבה הישיבה ששכנה בצור ע"י הצלבנים, יחד עם רובו של היישוב היהודי בא"י.

שלא היה הדבר מסור אלא לנשיא, "ובימי רבינו הקדוש שנתפזרו ישראל בכל הארצות ורבו המחלוקות מסיגי גבולות ונערים שאין בהם יראה, עמד רבינו הק' ומסר הדבר לכל החכמים והסנהדרין והסכים הוא והם ללמדו לכל ישראל, וקבעו מסמרות שלא תזח⁴³ בארבעה שערים להתנהג בהם ולעבר עליהן שנים המעוברות ולא לסור מהן ימין ושמאל, וכך נהגו בתי דינים וגאונים שהיו אחרי כמעשה רבינו הקדוש זצ"ל, אבל סמיכת הכול שיקדש ראש הסנהדרין שהוא ראש ישיבה ויקבענה אחרי אותו החשבון אם מעוברת אם פשוטה, וכל העושין על אותו החשבון צריכין הן במצוות התורה כאשר צוה ה' ביד משה איש האלים לסמוך על דברי גאון החבורה, ואין להימין ולהשמאל ממנו, שנא' "אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם במועדם", וכל שהן עושין בכל שנה ושנה בכל גלויות ישראל צריכין הן לחשוב כי מפיו הן עושין, ואם אינן עושין כן אינן יוצאין ידי חובתן"⁴⁴. עכ"ד. יש ללמוד מדבריו של רב אביתר שעל אף שהוא מטיף לסמכותה הבלעדית של א"י בנושא קביעת לוח השנה, בפרט זה שכל העת ב"ד הגדול היו מתנהגים ע"פ החשבון ולא ע"פ הראייה היא כדעת רס"ג⁴⁵. גם מדבריו יוצא שדעתו שהחשבון שאנו עושים הוא לגלוי מילתא מה קבעו בני א"י, ואף בזה⁴⁶ צריכים אנו לקביעתם של בני א"י, וקביעות השנה וחשבון השנה הם ב' דינים נפרדים, והיא דעת הרמב"ם לפי פי' מהרלנ"ח, וכפי שיתבאר להלן. וייתכן שכתב זה היה נגד עיניו של הרמב"ם⁴⁶.

43 יסור, מלה"כ "ולא יזח החושן" (שמות כח, כח).

44 ראה עוד במסכת סופרים פרק יט הלכה ז-ח. וידוע שמקור המסכתות הקטנות מא"י מתקופת הגאונים.

45 העיר בזה ר"י זיבילד בקובץ "חצי גבורים" (ט, ניסן תשע"ו, עמ' 38).

46 ובאמת שהרמב"ם מרבה להסמך על דברי הירושלמי, וכמ"ש עליו הראב"ד בהשגותיו (פ"ג מהל' ק"ש ה"ו) ושאר בעלי הכללים. ולא מן הנמנע שסמך גם על תורת גאוני א"י שהגיעו לידו, שהרי כתיבה הגיעו לידנו מהגניזה הקהירית, שיתכן וחלקה היתה לנגד עיניו של הרמב"ם. ויש מספר ראיות לכך, ועוד חזון למועד.

עוד דבר שנראה בעליל מדבריו, שקיימת אפשרות לחדש את הסמיכה בארץ ישראל, וכדעת הרמב"ם בהל' סנהדרין (פ"ד ה"א), שאם יתקבצו כל חכמי ישראל ויכלו לסמוך ולדון דיני קנסות. ואף שיש לטעון שהסמיכה הנזכרת במגילת אביתר היא "סמיכת חכמים" רגילה כפי שנז' גם באגרת רש"ג "וסמיכה לגאונות" וכו', ואין הכוונה לסמיכה לדון דיני קנסות ושאר הסמכויות שניתנות לדיין סמוך, מכל מקום מהלשון כאן נראה שהמדובר הוא בסמיכת זקנים ממש, שכן "סמיכת חכמים" רגילה לא היה צורך לחדשה מאחר שלא נפסקה, ואין שום מניעה הלכתית לסמוך מבלי לחדש את הדבר, ואף שהישיבה וחכמיה נתפזרו כפי שהזכיר רב אביתר באגרתו, מ"מ החכם שנסמך נשאר ראוי לראשות ישיבה, ואין צורך לסמכו שוב, וגם אין צורך לעשות כך "נגד כל ישראל", וכפי שמובא בגמ' על ר' יהודה בן בבא (סנהדרין ד.). לפני כחמש מאות שנה, בזמנו של מהר"י בי רב אכן חידשו את הסמיכה בעיר צפת ע"פ דברי הרמב"ם הנ"ל, אך זו לא החזיקה יותר מארבעה דורות. ראה מאמרי "בענין סמיכתו של מרן השלחן ערוך", קובץ תורני "יחזו דעת" ח"ה, עמ' תקפ.

אגב, מדברים אלו הוכיח ח"ב במאמרו "משפט הסמיכה וקורותיה" (מובא באתר "דעת לימודי יהדות ורוח"), שהסמיכה לדון דיני קנסות נהגה ברציפות בא"י עד לסוף תקופת הגאונים, ואף מעט אחר כך, והביא לכך ראיות נוספות. לא אלאה את הקורא בדבריו, רק זאת אעיר שניתן לדחות בקלות את ראיותיו שם, כאשר ישפוט כל קורא בצדק, וכפי שכתבו הראשונים המובאים בתחילת המאמר. גם הראיה שהביא ממגילת אביתר שחידשו את הסמיכה בחיפה, היא גופא ראיה לסתור, שהרי אין צורך "לחדש" סמיכה אם היא ממילא לא פסקה. גם

מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן על לוח השנה בזמן הזה

והנה, הרמב"ם בסה"מ (עשה קנג) האריך בביאור מצווה זו, וז"ל: אבל מצוה זו לא יעשה אותה לעולם זולת ב"ד הגדול לבד ובא"י לבד, ולכן בטלה הראייה אצלנו היום בהעדר ב"ד הגדול כמו שבטלה הקרבת הקרבנות בהעדר המקדש. ובזה יטעו המינין הנקראים בכאן במזרח קראין, וזה הוא שורש גם כן שלא יודו בו גם כן זולתינו מכלל הרבנים, והולכים עמם באפלה חשכה. ודע, שהחשבון הזה שנמנה אותו היום ונדע בו ראשי החדשים והמועדים, א"א לעשותו אלא בא"י לבד, אלא בעת הצורך ובהעדר החכמים מא"י אז אפשר לב"ד הסמוך בא"י שיעבר השנים ויקבע חדשים בחו"ל וכו'. והידוע תמיד שב"ד הגדול אמנם היה בא"י, והם יקבעו חדשים ויעברו שנים בפנים המקובלים אצלם ובקבוצם ג"כ. ובכאן שורש גדול מאד משרשי האמונה לא ידעוה ולא יתבונן במקומו אלא מי שדעתו עמוקה, וזה שהיותנו היום בחו"ל מונים במלאכת העבור שבידינו ואומרים שזה היום ר"ח וזה היום יו"ט, לא מפני חשבוננו נקבעוה יו"ט בשום פנים, אלא מפני שב"ד הגדול שבא"י כבר קבעוה זה היום וכו', ואנחנו אמנם נחשב היום כדי שנדע היום שקבעו הם, ר"ל בני א"י בו ר"ח, כי במלאכה הזאת בעצמה מונין וקובעין היום, לא בראיה, ועל קביעתם נסמוך לא על חשבוננו, אבל חשבוננו הוא לגלוי מילתא, והבן זה מאד. ואני אוסיף לך באור, אילו אפשר דרך משל שבני א"י יעדרו מא"י חלילה לאל מעשות זאת כי הוא הבטיח שלא ימחה אותות האומה מכל וכל, ולא יהיה שם ב"ד ולא יהיה בחו"ל ב"ד שנסמך בארץ, הנה חשבוננו זה לא יועילנו אז כלום בשום פנים, לפי שאין לנו רשות שנחשב בחוצה לארץ ונעבר שנים ונקבע חדשים אלא בתנאים הנזכרים כמו שבארנו, "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". עכ"ל. וכ"כ עוד בספר הי"ד החזקה (הל' קידוה"ח פ"ה ג') וז"ל: זה שאנו מחשבין בזה"ז כל אחד ואחד בעירו ואומרים שר"ח יום פלוני ויו"ט ביום פלוני, לא בחשבון שלנו אנו קובעין ולא עליו אנו סומכין וכו', ואין אנו סומכין אלא על חשבון בני א"י וקביעתם, וזה שאנו מחשבין לגלות הדבר בלבד הוא, כיון שאנו יודעין שעל חשבון זה הן סומכין אנו מחשבין לידע יום שקבעו בו בני א"י איזה יום הוא, ובקביעת בני א"י אותו הוא שיהיה ר"ח או יו"ט, לא מפני חשבון שאנו מחשבין. עכ"ל.

הפייטן ר' אלעזר הקלירי (קדם בהרבה לזמנו של מחבר מגילת אביתר) קונן: "אביך יום מבך עגל חצי גרני", כשכוונתו על חסרונה של "חצי הגורן", חכמי הסנהדרין שיושבים כחצי גורן עגולה, ומה לו לקונן על זאת אם עדיין הסנהדרין קיימת כתיקנה ויושבים בה חכמיה כחצי גורן. וע"כ שעל אף שהיתה "סנהדרין" לשיבה (כפי שגד' בתשה"ג בהרבה מקומות), קונן על אבדנה כיון שלא היתה קיימת כתיקנה סנהדרין עם חכמים סמוכים, אלא רק זכר לאותו מושב שהיה קיים בימי קדם. וכבר בא רעהו וחקרו ב"מחקרים בספרות הגאונים" (אפטוביצר, ענין חמישי, דיני קנסות בתשובות הגאונים, עמ' 97 והלאה), ודחה את כל ראיותיו.

הערה נוספת שהעיר בה ח"ב בד"ה (עמ' 36 בהערה), שזמן עריכת הלוח לפי דברי רב אביתר נעשתה עוד בזמנו של ר' יהודה הנשיא מחבר המשניות, ולא בזמנו של הלל השני שחי כמאתיים שנה לאחר מכן כדעת רה"ג והראשונים אחריו שהעתיקו את דעתו, וכפי שהובא בתחילת המאמר. ראה גם לקראי סהל בן מצליח בסוף ספרו "תוכחת מגולה" (עמ' 46), שכתב שהדבר קרה בזמנו של ר"ג דיבנה, דור אחד לאחר החורבן, מעט לפני זמנו של ר"י הנשיא. ייתכן שמחבר מגילת אביתר וסהל בן מצליח שאבו את דבריהם ממקור אחד, ולשיטה זו העריכה הסופית נעשתה בזמנו של ר"י הנשיא.

והשיג עליו הרמב"ן בסה"מ שם וז"ל: והנה דבר ברור וידוע הוא שב"ד הגדול בטל מא"י ואפ"י קודם החורבן, ר"ל שלא היה בהם דין ב"ד הגדול, כמו שאמרו בראשון מע"ז (ח:), מ' שנה עד שלא חרב הבית גלתה סנהדרי גדולה וכו', ומאותה שעה בטלו כל הדינין התלויין בב"ד הגדול. וא"כ הדבר, לא היו יכולין לקדש ע"פ הראיה מזמן המ' שנה קודם החורבן, וידוע הוא בכ"מ בגמ' שהיו עושין כן עד זמן קרוב לסתימת התלמוד. ובין בראיה בין בחשבון בזמן הרע הזה שאין בא"י סנהדרין ולא ב"ד סמוכין כלל ואין בחו"ל ב"ד שנסמך בארץ, לא יועיל חשבוננו שום תועלת בשום פנים כפי דברי הרב, שכבר נעדר מא"י ב"ד ואין שם כלל ב"ד לקדש החודש ולעבר השנה, וכן מחו"ל נעדר לגמרי ב"ד שנסמך בארץ. וראיתי בחיבורו הגדול בהל"קידה"ח (רפ"ה) שכתב עוד כך, שקדוש החדש ועבור שנה אין עושין אותו אלא סנהדרין שבא"י או ב"ד הסמוכין בארץ שנתנו להם הסנהדרין רשות. ונראה שעל סנהדרי גדולה הוא אומר כן וכו'. ויש בכל זה שבושים גדולים, אבל העניין שהוא שלם מכל דופי ומנופה מכל עפרורית בסוגית התלמוד בעניין הזה הוא מה שאומר, שקידוש החודש ועיבור השנה אינם צריכין ב"ד הגדול אלא שלשה והם מומחין וכו', הרי שני התלמודים שוים שמחשבים ומעברין את השנה בשאר בתי דינין ובכל זמן וכו'. אבל אם אין בא"י ב"ד של שלשה סמוכין ולא בחו"ל שנסמכו בארץ כדין הסמיכה מן התורה עד יהושע מפי משה מפי הגבורה, באמת שיתבטלו המועדות ולא יועיל חשבוננו בשום פנים כאשר הזכיר הרב, ואין הפרש וחילוק בדבר בין שנמחה משם אותות האומה לגמרי, שכבר היה זה כענין שאמרו במסכת יומא (נד.), ר"י אומר, נ"ב שנה לא עבר איש ביהודה וכו', ובין בהיות שם אנשים רבים מעמנו, אחר שאין שם ב"ד ראוי לקדש ולעבר ר"ל ב"ד של שלשה סמוכין כדין. והיום בעונותינו כבר בטל הבית דין הזה ונעדר מכל ישראל וכו'. ולפי כל זה נאמר, שמשעה שהסכים ר' הלל הנשיא ובית דינו על החשבון הזה ותקן אותו לדורות בחדשים ובשנים, קורא אני בהם "אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם במועדם", וזה הענין הוא קיום החדשים והמועדות היום עד יבוא ויורה צדק לנו. עכ"ל.

ביאור מחלוקתם

וביאור דברי הרמב"ם, הנה לכאור' דבריו סותרים, שאם אין ב"ד הגדול ובטלה הראיה ואין כל החשבון שאנו מונין היום אלא לגלויי מילתא מה החשבון שקבע הלל אז, מה בכך שנשכחו אותות האומה ואין ב"ד בארץ, ומה טעם שצריך ב"ד סמוך בא"י או בחו"ל כיון שאין הקביעה אלא בב"ד הגדול.

ונראה לבאר כוונתו שיש ג' מצבים, א', שיש ב"ד הגדול בירושלים שקובע ע"פ הראייה, ואז אין רשות לשום ב"ד לקבוע חודשים ולעבר שנים זולתם. ב', שבטל ב"ד הגדול אז צריך שיקבע ב"ד של ג' סמוכין את החודש ע"פ החשבון, כיון שלקדשו ע"פ הראיה א"א אלא בב"ד הגדול בלבד, ואם לא יקבעו ע"פ החשבון לא יתקדש החודש כלל,

וזה מ"ש בסו"ד שאם ישתכחו אותות האומה וכו' לא יועילנו חשבוננו זה בשום פנים. ג', שבטלה הסמיכה לגמרי אז יועיל חשבוננו היום מחמת שכבר קבעוהו אז, ואינו אלא לגלויי מילתא כיון שכבר א"צ לקבוע חודשים ולעבר שנים שהרי כבר נקבעו ע"י הלל, ובזמננו זה מודה הרמב"ם שאף אם יתבטל ב"ד מא"י לגמרי הרי החודשים והשנים נקבעו כבר ואין אנו מחשבים וקובעים כלל, אלא גילוי מילתא בעלמא הוא. וכ"מ מדבריו בספר היל"ד (פ"ה מהל' קידוה"ח).

וכך ראיתי שביאר מהרלנ"ח⁴⁷ בתשובתו הראשונה שבקו' הסמיכה (נד' בסוף שו"ת מהרלנ"ח). אך בתשובתו השנית על טענות מהר"י בי רב שם כתב לבאר באופן אחר, והוא שלדעת הרמב"ם אם אין ב"ד הגדול בא"י ונצרכו ג' סמוכין לעבר את השנה שלא ע"י ב"ד הגדול אין להם לעשות כן ע"פ הראיה אלא ע"פ החשבון, ולא יתכן קידוש החודש ע"פ הראיה אלא ע"י ב"ד הגדול במקומן בירושלים. ועו"כ שם לפלפל אם דברי הרמב"ם בחיבור הי"ד סותרים לדבריו שבסה"מ, וסוף דבר כ' שלדעת הרמב"ם אף שמסור בידינו חשבון קביעות השנים ע"פ בית דינו של ר' הלל, מ"מ צריכים אנו לקביעותם של בני א"י כדי שנתנהג ע"פ החשבון, והיינו שיש ב' דברים, חישוב המועדות וקביעת המועדות, והחשבון שבידינו שהוא חישוב המועדות, הוא גילוי מילתא איך בני א"י מחשבין מועדות וקובעים על פיהם, ומה שבני א"י נוהגים הוא קביעת המועדות, ולכן אם יכרת שם האומה מא"י מכל וכל ולא ישארו בה אפי' י' יהודים, לא יועיל חשבוננו זה בשום פנים, כיון שצריכים אנו לקביעותם של בני א"י, שקביעות זו תורה היא אף שהיא ע"פ חשבון ולא ע"פ הראיה, ונאמר כי מציון תצא תורה וגו', ולכן אף בזה"ז צריכים אנו ל' יהודים מא"י שיקבע אצלם המועדים לפי החשבון המסור בידינו. ובזה יישב ד' הרמב"ם מהשגות הרמב"ן, וגם ממה שהשיג הרמב"ן שהנה בזמננו זה אין בא"י שם ב"ד וכו', כ' ליישב שלדעת הרמב"ם כל שיש י' יהודים שהם "עדה" סגי בהכי, ומ"ש כי "מציון" תצא תורה דמשמע ירושלים ובירושלים פעמים שלא היו אפי' י' יהודים⁴⁸, ציון היינו כל א"י. ע"ש.

47 מהרלב"ח ומהרלנ"ח הוא ר"ת של אותו חכם, מה"ר לוי בן חביב, אלא שחכמי ספרד היו חותמים שמם במקום "בן" רק ג', ולכן פעמים שכתוב מהרלב"ח ופעמים מהרלנ"ח. הדבר נובע מכך שבכתב חצי קולמוס (נוץ-קלאם, כתב שהיה נהוג בארצות המזרח באלף השנים האחרונות) הבי"ת של המילה "בן" קטנה ומחוברת לאות נון" סופית שאחריה, ומזה נשתרבה החתימה ה' בלבד (בהשמטת הבי"ת) במקום "בן". ולהוציא מדבריו של פרופ' נ' אלוני ב"מספרות ימי הביניים", ירושלים תש"ה, עמ' סט והלאה, שלא השגיח בדבר.

48 כך כתב הרמב"ן בקינתו "עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים" (הובא בכתבי הרמב"ן, מה"ק, סוף כרך א' עמ' תכז), שלא מצא בירושלים כי אם בית של צבעי אחד אליו יתאספו גדולים וקטנים אולי ישלימו למניין. ע"ש יופי מליצתו. הרמב"ן עלה לא"י זמן קצר אחר כיבושו של הצבא המונגולי בהנהגת הכובש האכזר ג'נגס-חאן, שזרע הרס וחורבן בכל רחבי אסיה ורצח מאות אלפי איש, ויש טוענים שאף כבש את ירושלים (שממילא כבר היתה חרבה ושוממה מכיבושים חוזרים ונשנים של הממלוכים והצלבנים). מכל מקום, אף בזמן הרמב"ן נודעה ישיבה של בעלי התוספות שעלו לא"י (שפשו בדרכם את ר"א בן הרמב"ם במצרים, שכיבדם וסיפר בשבחים בכתביו) והתיישבו בעיר עכו (ערי החוף נשארו אז עדיין בשליטת הצלבנים), והרמב"ן עמד בראשות הישיבה שם בסוף ימיו.

ויש להקשות ע"ד מהרלנ"ח הנז', דמקראי מוכח ש"ציון" היינו ירושלים דוקא, וקרא ד"אהב ה' שערי ציון וגו' נכבדות מדובר בך עיר האלהים סלה" (תהלים פז, ג) יוכיח, ולראיה מגמ' ב"ב (כא.), מאי דרוש, "כי מציון תצא תורה", וכל היד המרבה לבדוק בספרי הנביאים תמצא עוד כהנה וכהנה, ולדבריו אי הרמב"ם מהאי קרא יליף, מנ"ל להרמב"ם לחדש דציון היינו כל א"י. גם לא ידעתי מנא ליה דבעינן עדה של י' יהודים, ואמאי לא סגי אפי' בחד. וצ"ע.

אמנם מהר"י בי רב שם השיגו ורוח אחרת עמו בביאור דברי הרמב"ם, וכתב לבאר כוונתו עפ"ד בהל' סנהדרין (פ"ד ה"א) שכ' וז"ל: הרי שלא היה בא"י אלא סומך אחד, מושיב שנים בצדו וסומך שבעים כאחד או זה אחר זה, ואח"כ יעשה הוא והשבעים ב"ד הגדול ויסמכו בתי דינים אחרים. נראין לי הדברים, שאם הסכימו כל החכמים שבא"י למנות דיינים ולסמוך אותם, הרי אלו סמוכים, ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים, א"כ למה היו החכמים מצטערין על הסמיכה כדי שלא יבטלו דיני קנסות מישראל, לפי שישראל מפוזרין וא"א שיסכימו כולן, ואם היה שם סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כולן, אלא דן דיני קנסות לכל, שהרי נסמך מפי בית דין, והדבר צריך הכרע. עכ"ל. והכריח לפרש דבריו שמ"ש בסו"ד "והדבר צריך הכרע" לא קאי אמאי דפתח אלא אמאי דסליק מיניה, שאם היה שם סמוך מפי סמוך וכו', ונתעצם עוד בראיות כיעו"ש. ועפ"ז כתב לבאר שכוונת הרמב"ם שבאמת אף אם יהיו סמוכין בא"י אינם יכולים לקדש את החודש, ורק הסנהדרין מקדשין ע"פ נשיא, אלא כל שלא פסקה שלשלת הסמיכה כל סמוך כבא מכוח הסנהדרין מיקרי, ולכך יוכל לקדש חודשים ולעבר שנים מכוח סמיכתו שבאה לו מן הסנהדרין, ובזה יישב מה שהק' עליו הרמב"ן בהשגותיו שם מהא דר"ע שעובר את השנים בסוף ברכות (ג). ומברוך בן נריה ובית דינו שקידשו חודשים ועיברו שנים בבבל אע"פ שהיתה א"י חרבה, ולפ"ז אף אם תתחדש הסמיכה כהוראת הרמב"ם בהל' סנהדרין, שוב לא יוכלו אותם סמוכים לקדש ולעבר כיון שאינם סמוכים מכוח הסנהדרין אלא מכח הסכמת החכמים שבאותו הדור, ולזה נתכוון הרמב"ם במ"ש שאין לעבר את השנים אלא ע"י סנהדרין, ואף א"ת שיוכלו לעבר שנים, עכ"פ כיון שכבר קבע ר' הלל המועדות ע"פ החשבון הא קי"ל דאין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבריו אא"כ גדול ממנו בחכמה ובמניין, ובזה"ז ודאי שלא ימצא ב"ד גדול מב"ד של ר' הלל, ומ"ש הרמב"ם בסו"ד שאם לא יהיה ב"ד בא"י וכו' לא יועיל חשבוננו בשום פנים וכו', כוונתו שכיון שבני א"י מסכימים לקבוע ע"פ ראשיהם ביום פלוני ר"ה וכו' הסכמתם הויה כהסכמת סמיכה כיון שעושים כך ע"פ חכמיהם, ואף שאין שם ב"ד, ומכוחה יש לנו ללכת היום ע"פ החשבון, ואף שלא סמכו כדין הסמיכה, קיבוץ הסכמתם מועיל להחשיב הדבר כסמיכה לעניין זה. ומזה הוכיח ג"כ שאפשר שתתקיים סמיכה רק לדינים מסיימים כגון לדון דיני קנסות ולא לדון דיני נפשות וכו'. כ"נ בביאור דבריו, וע"ש.

ודבריו צ"ב כפי שתמה עליו מהרלנ"ח בתשובתו השנית שם, שאף לפי חידושו של הרמב"ם אין הסמיכה נעשית ע"פ כל המון ישראל אלא ע"פ החכמים שבהם, וביאור דברי

הרמב"ם לפי שיטת המהריב"ר הוא דוחק גדול. ועוד האריך להקשות. ע"ש. ולדבריו אף אם יסמכו חכמים בא"י לא יצטרכו לקדש את החודש ולעבר שנים כיון שכבר נקבע כן ע"פ החשבון, וגם אין הדבר תלוי לדעת הרמב"ם אלא בב"ד הגדול, ולדעת מהרלנ"ח ייתכן שיהיו מחוייבים לדון בזה אף לדעת הרמב"ם. ומהרלנ"ח כ' שמחמת זה ג"כ יש לבטל הסמיכה, שא"כ יהיו חייבים לדון במועדות לדעת הרמב"ן עכ"פ, ומהריב"ר השיבו שכבר נהגו בכל המערב כהרמב"ם, ולמה חרה לו על שינהגו גם בזה כהרמב"ם וכו'. ע"ש באורך⁴⁹.

ולכל הדיברות יצא מחלוקת בין הרמב"ם לרמב"ן אם במקום שיש סנהדרין אלא שאינה במקומה, אי בעינן קביעות הסנהדרין דוקא או למי שיסכימו מכוחם, וזו דעת הרמב"ם, או שכיון שאין הסנהדרין במקומה אין מעליותא להם יותר מג' סמוכין סתם, וזה דעת הרמב"ן, ונפק"מ אם יש סנהדרין בגליל וג' סמוכין ביהודה, שלדעת הרמב"ם לכתחי' מעברין ע"פ ב"ד הגדול שבגליל (ולד' מהרלב"ח בתשו' השנית ה"ה דמקדשין, ומ"ש מעברין ביהודה הוא לאו דוקא) כיון שאם עיברו בגליל מעוברת (סנהדרין יא:), ולדעת הרמב"ן כיון שאין מעברין לכתחילה בגליל אלא ביהודה, ג' סמוכין שביהודה עדיפי מב"ד הגדול שבגליל⁵⁰.

סיכום המחלוקת

ואשוב לדברי מהרלב"ח הנז' במ"ש שצריכים אנו לקביעות בני א"י, שלפ"ד מחלוקתם של הרמב"ם והרמב"ן היא היא מחלוקתם של רס"ג וראב"מ הנ"ל, שלדעת רס"ג והרמב"ן כל שאין ב"ד סמוך אין אנו צריכים לקביעותם של בני א"י כלל, ולדעת ראב"מ והרמב"ם אף בזה"ז סמיכת הגולה היא על קביעותם של בני א"י, ולדבריו הנה הכריע הרמב"ם כדעת ראב"מ, ולפ"ז אם יקבעו בני א"י ע"פ החשבון המסור בידם מועד ביום אחר ממה שמסור בידינו, אין הדבר תלוי אלא בהם וצריכים אנו לקביעתם, ומציון תצא תורה, ולדעת רס"ג והרמב"ן כיון שבטלה סמיכה הרי שקביעת ר' הלל בתקנת החשבון קידשה חודשים ועיברה שנים עד יבוא גואל ואין בקביעותם של בני א"י מאומה, וליכא בהו נפק"מ כלל. ובאמת ייתכן שלכך טרח הרמב"ם להאריך בביאור מצוה זו, שראה שקנטרו בה המינים את הרבנים ונפלה מחלוקת בדבר⁵¹.

49 והגאון מקאליש בשו"ת נפש חיה (תאו"ח סי' א) האריך למעניתו בביאור דברי הרמב"ם והרמב"ן בזה, ול"ז שכבר קדמוהו רבנן מהריב"ר ומהרלנ"ח.

50 ומסתבר שהדבר אכן קרה בשנים שאחר החורבן שגלתה הסנהדרין לאושא, שפרעם ושאר ערי הצפון (ר"ה לא), ויש להניח שלפחות ג' סמוכין נשארו ביהודה.

51 מעניין לדון לפי ביאורו של מהרלנ"ח בדעת הרמב"ם, כיצד הדין נוטה אם אכן היה נוצר מצב שבו לא היו יהודים בא"י, ובשל כך קביעת קידוש החודש ועיבור השנים מתבטל מאליו. ונראה שלדעתו במצב כזה יהיו ישראל בגדר אנוסים שאינם יכולים לעבר שנים, ואין בידם לקיים מצות "שמור את חודש האביב", וישוה הדבר למצב שבו ב"ד לא מעברים את השנה, וכל שנה תהיה בת 12 חודשים בלבד ללא הקבלה לעונות השנה, בדומה ללוח השנה המוסלמי. כך גם כלפי קידוש החודש, כל החודשים יהיו בני 30 יום, בהעדר ב"ד שיקדש את החודש הבא. מצב דומה ייתכן בעוד כמה מאות שנים כאשר לוח השנה העברי יצבור פיגור ביחס לעונות

אלא שלפ"ז תשוב התימה, שהרי לא הרבה אחר זמנו של רס"ג, בסידור רשב"ן (שער כו, עמ' קעט), ואחריו הרמב"ם בהל' קידוה"ח (פ"ה ה"ג), כתבו בפשיטות כדעת רס"ג, ובכל חיבורי הלוחות שלפנינו מן התקופה שאחר הגאונים ועד היום לא נזכרה כלל דעת ראב"מ⁵², וסוגיין דעלמא כדעת רס"ג, ולפ"ד מהרלנ"ח בביאור דעת הרמב"ם, כבר נקבעה הלכה כדעת ראב"מ מחמת קביעותם שהם בני א"י, וכך מורים פשט דברי הרמב"ם בסה"מ, ומלבד הסתירה שיוצאת לפ"ז בדברי הרמב"ם בעצמו (אם נניח שהוא ידע מהפולמוס בין רס"ג לראב"מ), יצא מזה שלוח השנה שעם ישראל מתנהג על פיו היום אינו נכון, כיון שלוח זה נוהג כדעתו של רס"ג, ואילו לפי הנחה זו כבר נקבעה הלכה כדעת ראב"מ. וי"ל שלדעת הרמב"ם כיון שקביעתו של ראב"מ היתה בטעות, אינה קביעה, וסגי במה שהיו בא"י מקהל הבבליים שנהגו כדברי רס"ג (כעדותו של הקראי סהל בן מצליח⁵³) כדי להחזיק את חשבוננו של רס"ג בא"י, וכיון דברירא לן מילתא שר' הלל לא קבע את החשבון כפי שקבע ראב"מ, אלא ע"פ המסורת שבידינו וכדעת רס"ג, שוב אין קביעותם קביעה, שהרי גם אחרים קבעו שלא כדבריו והחזיקו בקביעה זו בא"י. וי"ל עוד שמנהגם של כל ישראל יש בכוחו לעקור אף דבר שנקבעה בו הלכה, ובכגון דא מנהג מבטל הלכה⁵⁴. ואכמ"ל בזה.

השנה, ואף לפי החשבון המסור בידינו פסח כבר לא יחול בחודש האביב בחלק מהשנים, אם חלילה לא תשוב עד אז הסנהדרין למקומה.

52 רק איזכורים כמו "רס"ג אשר מסר לנו סוד העיבור" (שבלי הלקט סימן כח) ומעט דומה לזה נזכרו בספרות הרבנית (ראה ציטוטים בד"ה הע' 125, ואצל שטרן, עמ' 98 הע' 37). ישנם לוחות שנה בודדים מן הגניזה שמתוארכים עד המאה ה-12 שנערכו ע"פ לוח השנה הארצישראלי, וכפי ששטרן הביא בספרו (לכל אורך החיבור, וראה מסקנתו בעמ' 531). בגלל זה שטרן מניח שהפולמוס לא הסתיים בניצחון בבלי כלשהו, אלא בגלל הגמוניה בבליית שהשתלטה על העולם היהודי-הלכתי בכללותו עם דעיכתה על המסורת הארצישראלית. בפרט זה אני נוטה להסכים איתו. בכל מקרה, הופעתם של לוחות א"י לא הייתה תופעה רחבה, שכן בכל המקורות ההלכתיים הקיימים בידנו מימי הביניים, הלוחות ערוכים אך ורק ע"פ לוח השנה הבבלי.

בסוף מאמרו של הרב ד"ר מרדכי הלפרין שצינתי לעיל, הלפרין מנסה לתת טעם למה שיטת ראב"מ "נעלמה" במרוצת הדורות. ע"ש. לדעתי, הוא מחמת שפולמוס זה גרם לרבנים להיות ללעג ולקלס בעיני הקראים, וההיגיון הורה כדעת רס"ג, וכיון שהדבר נוגע ליסודות הדת, במרוצת הדורות השתדלו "להעלים" את דעתו של ראב"מ. ובפרט שהמחלוקת כבר נמוגה מאליה בגלל ששני הלוחות התאפסו, ומקרה כזה שיחזור על עצמו ברבות השנים (למעט מספר שנים לאחר מכן, בשנת ד'תרפ"ט) הוא נדיר ביותר. דוגמאות לתופעות כגון אלו אפשר למצוא בכך לאורך ההיסטוריה הפולמוסית-יהודית, בכך שישנם איזכורים מעטים מאוד (יחסית) בספרות הרבנית לפרשיית משיח השקר ש"ץ שר"י, למרות שאמות הסיפים של העולם היהודי כולו רעשו מזה במשך שני דורות ויותר ממזרח שמש ועד מבואו, וחוץ מקונטרס "ציצת נובל צבי" של מהר"י ששפורטש וכתבי הפולמוס לגאון יעב"ץ (וגם זה רק בגלל הפולמוס עם מהר"י אייבשיץ) אין כמעט איזכורים לדבר. והדבר נגרם מאותה סיבה, כיון שהדבר נוגע ביסודות הדת ויכל לבלבל את ההמון לסטות מדרך המסורה לדברים אשר לא כדת, לכן הספרות היהודית-רבנית העלימה במכוון תופעות מעין אלו. דוגמא נוספת היא המחלוקת בדבר גשמות הבורא שהזכיר הראב"ד בהל' תשובה (פ"ה ה"ז), ויש לכך דוגמאות נוספות.

53 בספרו "תוכחת מגולה" עמ' 36, הובא בקיצור אצל ח"ב "מחלוקת רס"ג ובן מאיר" עמ' 7. וראה עוד אצל שטרן (עמ' 470) עדות קראית נוספת.

54 קצת אירוני לטעון שההלכה הירושלמית "מנהג מבטל הלכה" (מסכת סופרים ס"פ יד) ביטלה את מנהג הירושלמי וקבעה מסמרות כדעת הבבליים. וראה בשו"ת הרשב"ש סימן תקסב.